

הספרות העברית כגיבורת תרבות

הספרות העברית כגיבורת תרבות

ניצה בן־דב
אורי (רוברט) אלטר
נילי כהן
חיים באר
גור אלרואי
גדעון טיקוצקי
יאיר קורן־מיימון
אילנה פרדס
מור אלטשולר
אבנר הולצמן
נילי גולד
יצחק הררי
אסף ענברי
יהודית רותם
זיוה שמיר
סדרה דיקובן אזרחי
ניר רציקובסקי
צרויה שלו
אור שרף, עורך

הספרות העברית כגיבורת תרבות מבוסס על הרצאות שנשא סופרים וחוקרים בתחומי ספרות, משפט, פסיכולוגיה והיסטוריה בכנס בשם זה, שנערך באוניברסיטת חיפה לכבודה של כלת פרס ישראל, פרופסור ניצה בן־דב.

הספר עוסק בנושאים רחבי היקף: הספרות העברית כספרות השוואתית; אידיאולוגיה, זהות, נפש האדם, ציונות ומקורות היהדות ביצירות עגנון; האוטוביוגרפיה העברית לדורותיה – שבמסגרתה נחשפים, למשל, סודותיו של "החיים כמשל", ספר פולחן בספרות העברית, וגילויים מחיי סופרים, הטמונים ביסוד יצירתם. כל זאת על רקע העיסוק בתולדות ביקורת התרבות בספרות העברית מתקופת התנאים ועד לעת המודרנית.

הספר מוסיף נדבך חשוב למחקר העוסק ביצירותיהם של ש"י עגנון, פנחס שדה, יהודה עמיחי, חיים באר, יעקב שבתאי, מרן יוסף קארו ואחרים.

www.schocken.co.il

עיצוב העטיפה: אמרי זרטל
אביגדור אריכא, "יום קיץ בפנים", 1991,
אוסף אן פרץ, קמברידג', מסצ'וסטס
© Estate of Avigdor Arikha.
All rights reserved, DACS 2021

הספרות העברית כגיבורת תרבות

ספר כנס לכבוד פרופסור ניצה בן-דב

עורך: אור שרף

ש

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב

תוכן העניינים

7	ניצה בן-דב - פתח דבר: עסיסו של כרם ענבים, מכרם נבות היזרעאלי ועד הבית הירוק
14	אור שרף - מבוא: ספרות ותרבות, תרבות וספרות
23	אורי (רוברט) אלטר - ספרות עברית כספרות השוואתית נילי כהן - טקס, שיבה, ספרות ומשפט: בין הספרות למשפט,
33	בין הטקס לאמת, בין החיים למשפט
	עיונים ביצירות עגנון
55	חיים באר - השושנים האדומות: קריאה אינטרטקסטואלית ב"הרופא וגרושתו"
68	גור אלרואי - מרדיפת הנושכים לנשיכת הכלב. על חטאה של החברה החלוצית בתמול שלשום: ניתוח היסטורי-ספרותי
96	גדעון טיקוצקי - "סיפורים נאים של ארץ-ישראל": מבנה ובינה במחזור סיפורים של ש"י עגנון
128	יאיר קורן-מיימון - מ"בת לאה אני" ל"תרצה אנוכי", מעצמי כוזב לעצמי אמיתי: "בדמי ימיה" כסיפור של אוטו-טיפול
152	אילנה פרדס - ללקוט בשדות זרים: עגנון, רות ושאלת הזרות
	האוטו/ביוגרפיה העברית לדורותיה
169	מור אלטשולר - האוטוביוגרפיה הראשונה בעברית: ספר המגיד למרן יוסף קארו
183	אבנר הולצמן - שחרורה המאושר של הרוח מתוך הקיום החומרי: החיים כמשל אחרי שישים שנה
196	נילי רחל שרף גולד - חייו הכתובים של יהודה עמיחי כאיש צעיר יצחק הררי - "אפלה בַּיָּנֵנו הַזְּכוּכִית": גילוייו הנפשיים והמוסריים
207	של הסוד ביצירתו של חיים באר
226	אסף ענברי - אוטוביוגרפיה בעידן הנרקסיזם

1 3 5 7 9 10 8 6 4 2

אין להעתיק, לצלם, להקליט, לשרד, לתרגם, לסרוק ולאחסן במאגרי מידע
ואחזור או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי
אלקטרוני, אופטי או מכני, לרבות אינטרנט, ספר אלקטרוני, מחשב טאבלט,
טלפון נייד או כל מדיה אחרת, בלא אישור בכתב מראש מהמוציא לאור.

©

כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן

Copyright by Schocken Publishing House Ltd., Tel Aviv

נדפס בישראל, תשפ"א - 2021

Printed in Israel, 2021 - תשפ"א

www.schocken.co.il

ISBN 978-965-19-1126-2

הספרות העברית כגיבורת תרבות

יהודית רותם – תשוקת נשים לדעת: ברוריה ורחל נשות התנאים

235

כמקרי מבחן

247

זיוה שמיר – במפנה המאה העשרים: גולה וארץ־ישראל, ביאליק ועגנון

264

סדרה דיקובן אזרחי – עגנון וירושלים: ממקדש למטונימיה

272

ניר רצ'קובסקי – טבעות שבתאי: השיטוט המעגלי בסוף דבר

287

צרויה שלו – מה למדתי מחיי מלחמה של ניצה בן־דב

290

המשתתפים בקובץ

293

הערות

331

פרסומים נבחרים של ניצה בן־דב

המחזור "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" עומד כמדור עצמאי בכרך השני של מהדורת כל סיפורי שמואל יוסף עגנון משנת 1953, ובו ארבעה-עשר מסיפוריו שהופיעו קודם לכן בכמות שונות. עגנון בחר לשבץ במדור זה את סיפור ביכוריו "עגונות" (1908), שסלל כידוע את הדרך להתקבלות בקריית ספר, דבר העשוי להעיד על החשיבות שהקנה למדור כולו. המדור נחתם בסיפור נודע אחר, "מאויב לאוהב" (1941).

עד כה טרם הוקדש עיון שיטתי למדור זה ולבחינה יסודית של מקומו ביצירת עגנון. הדברים הבאים מבקשים למלא את החסר: לעמוד מקרוב על הקומפוזיציה של המדור ודרכה לנסות ולשחזר משהו משיקולי העריכה של עגנון. מדוע בחר לקבץ דווקא סיפורים אלה? איזו משמעות גלומה בסדר שאורגנו בו, הן במדור לכשעצמו והן בכרך? ובמה מותר המכלול – המדור – על הסיפורים לכשעצמם?

שאלות אלו עלולות להיראות טכניות, אך למעשה הניסיון לענות עליהן חושף מקצת מחוכמת העריכה של עגנון, ובעיקר עשוי להאיר את יחסו לארץ ולנורמות של ייצוגה בספרות שנים אחדות לאחר קום המדינה. בבסיס הדברים עומדת ההנחה שבהעמידו מדור זה ביקש עגנון לנסח אמירה אידיאולוגית, גם אם מובלעת, בנוגע לעברה של הארץ, שלשיטתו ראוי כי תכתוב את צביונה העתידי של ישראל. במילים אחרות, המדור העניק הקשר חדש לסיפורים שפורסמו תחילה בשנים 1942-1908 הן מתוקף איגודם יחדיו והן לאור פרסומם המחודש במסגרת המדור, ודווקא בעת ההיא, בשנות העצמאות הראשונות.

מדור הסיפורים מופיע לקראת סוף הספר אלו ואלו, הוא הכרך השני בסדרת כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון משנת 1953 – מהדורת הכתבים האחרונה שזכה להעמיד בחייו. שמו של הספר מעיד על אופיו הפלורליסטי, ברוח הנאמר בתלמוד הבבלי: "הללו אומרים הלכה כמותנו והללו אומרים הלכה כמותנו. יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלוהים חיים הן."¹ בכרך שבעים ושבעה סיפורים. כמעט בסופו מופיע המדור העצמאי "סיפורים נאים של ארץ-ישראל": לפניו שניים מגדולי סיפוריו של עגנון, "הנידח" ו"והיה העקוב למישור" והמדורים "תכריך של סיפורים", "באהל ביתי", "דורות עולמים", "סיפורים של שבת" ו"פולין: סיפורי אגדות"; ולאחריו הנובלה "בלבב ימים", החותמת את הכרך.

רוב סיפורי המדור זכו לעיונים בפני עצמם. תמציתם, מועד פרסומם

"סיפורים נאים של ארץ-ישראל": מבנה ובינה במחזור סיפורים של ש"י עגנון*

גדעון טיקוצקי

"חזר אותו זקן ואמר, אתה אומר יפו אינה ארץ-ישראל. וארץ-ישראל גופא, כלום ארץ-ישראל היא?"
(עגנון, "ברית אהבה")

לנתן, "וּבְאֶחָד אֲנִי שְׁבִים"

* גרעינו של מאמר זה בחיבור שהגשתי לפרופ' דן לאור במסגרת הסמינר "החוויה היהודית בכתבי עגנון", שהנחה בחוג לספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב בשנת הלימודים תשס"ג (2002-2003). הסמינר, לצד הביוגרפיה של עגנון פרי עטו של לאור (חיי עגנון, שוקן, 1998) וספרה של פרופ' ניצה בן-דב, אהבות לא מאושרות: תסכול אירוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון (תל-אביב: עם עובד, ספרית אופקים, 1997), פתחו בפני לראשונה את עולם היצירה של עגנון והאחיבו אותו עלי.

פרופ' לאור קרא בשעתו את דברי והעיר עליהם הערות מאירות עיניים. הרבה מן הידע שחלק עמי בטובו משוקע כאן ועל כך תודתי העמוקה לו. עם זאת האחריות לכל טענה ולכל שגגה, אם נפלה כאן, מוטלת עלי ועלי בלבד.

הכותרת "מבנה ובינה" רומזת כמוכח לחיבורו של פרופ' דן מירון על שירת אלתרמן, מן הנסיונות הסטרוקטורליסטיים הבולטים בחקר הספרות העברית למשמע כל פרט ופרט לכדי תמונה אחדותית. ואמנם גם כאן רוח הדברים סטרוקטורליסטית במודע, במחווה לעידן ההוא ומתוך הראשוניות היחסית של הדיון במכלול סיפורים זה מאת עגנון.

תודתי העמוקה לחברי ד"ר אור שרף על שבזכות אורך רוחו ונדיבותו הדברים הללו רואים כאן אור.

מספרי העמודים באותיות עבריות בסוגריים עגולים ללא כל ציון נוסף מכוונים אל הכרך השני במהדורת כל סיפורי עגנון, אלו ואלו, משנת 1953. כל ההדגשות נוספו על ידי אלא אם צוין אחרת.

הראשון ועיקר דברי הפרשנות שהתחברו על אודותיהם, ושנחוצים לעניינו, מפורטים להלן.²

סיפורי המדור

1. "עגונות" (העומר, אוקטובר 1908) - הנובלה פורצת הדרך של עגנון, שהוציאה את שמו ושעל פיה קבע את שם העט שלו ולימים את שם משפחתו. כזכור, זהו סיפור אהבתם חסרת התוחלת של דינה, בת הגביר ר' אחיעזר שזה מקרוב עלה לירושלים מן הגולה, ושל האמן הירושלמי בן-אורי. זמן ההתרחשות הוא ככל הנראה שלהי המאה התשע-עשרה.³ אהבתם של השניים אינה מתממשת מחמת שידוכה של דינה ליחזקאל, עילוי שהובא בידי אביה מפולין. עד מהרה עולים נישואיה על שרטון ובמקביל נעלם בן-אורי, לאחר שארון הקודש שהתקין, לבקשת אביה של דינה, ניוזק מידיה. גם הישיבה שהקים אביה של דינה מתפרקת. רב העדה בירושלים, שפסל את ארונו של בן-אורי והשיא את דינה ור' יחזקאל, יוצא לגולה בניסיון לתקן את המעוות "ולחבר מחדש את דינה ובן-אורי - שתי הנפשות שכלפיהן מכוון הכינוי 'עגונות', שכן למרות שנותקו זו מזו שתיהן עדיין אחוזות זו בזו בעל כורחן".⁴

ברנר, ראשון העומדים על גדולתו של סיפור זה, כתב במאי 1909 - כשלושה חודשים לאחר עלייתו ארצה: "ב'העומר' קראנו אותה היצירה של ש"י עגנון, זו היצירה האמיתית והמלאה כח מקורי רב, אף-על-פי שהיסוד הארץ-ישראלי - במובן הטכני של המושג הזה - אינו תופס בה מקום חשוב כל עיקר [...] הכל פשוט ונאה, עושה רושם עז, אשר לא יימחה, ומהנה בעונג אסתטי כביר".⁵

במשך שנים נתפסו קוראי הסיפור רק לרובדו הגלוי.⁶ בהמשך טענו גרשון שקד ואחרים שבמוקד הסיפור מצוי המתח בין הגולה, הגאולה וארץ-ישראל: "תיאור הקשר שבין בן-אורי לארץ, ובין ר' יחזקאל לגולה, כאילו בא לרמז כי היסוד האסתטי מתייחס לארץ, ואילו היסוד הרוחני-לימודי לגולה [...] ההנחה היסודית היא, שהרמוניה אפשרית בגולה (אף על פי שהיא מופרעת לעיתים) בניגוד לדיסהרמוניה השלטת בארץ".⁷

חוקרים אחרים תפסו את הסיפור כאלגוריה מורכבת ומרובדת, היוצאת מן המדרש המומצא שבפתח הסיפור, שעניינו היחסים שבין כנסת ישראל

לקב"ה. ארנה גולן העמידה פרשנות לסיפור, שבאמצעותה ביקשה להוכיח כי החוקיות הפנימית שלו "אינה אגדית, ובסופו של דבר היא מתייחסת למציאות ריאלית ונועדה להביע את עמדת עגנון כלפי עצם העלייה לארץ", בייחוד בתקופת העלייה השנייה.⁸ דינה שטרן הרחיקה לכת עוד מזה, ובסיכומו של ניתוח פרטני ומעמיק של הרמזי הלשון בסיפור טענה:

"עגונות" הוא סאטירה על הציונות המדינית⁹ ההרצליאנית, החילונית ביסודה, כפי שהיא באה לידי ביטוי בארץ-ישראל, ועל הסכנה שהיא טומנת בחובה [...] עגנון מנתח באזמל חד את גילויי הציונית החילונית, ומגיע למסקנה שהיא אינה גאולת אמת, יתרה מזאת - היא מרחיקה את בואה של גאולת אמת, באשר היא מעמיקה את הנתק שבין הגשמת החלום הציוני והגשמת האידיאל הדתי של שיבה אל ה'.¹⁰

2. "מעשה רבי גדיאל התינוק" (מקלט, ניו יורק, 1920) - "מעין אצבעוני ארצישראלי", כהגדרתו של עגנון עצמו,¹¹ המחליף את אחת הקהילות היהודיות הקדומות בארץ-ישראל או בסביבתה¹² מעלילת דם. סופו שאליהו הנביא מביאו (בעודו בחיים או לאחר שמת) בכנף אדרתו לאחת ממערות הצדיקים שסביב חמי טבריה, שם הוא מתעד את כל עוולות אומות העולם כלפי ישראל, כדי שיענשו כדבעי בקץ הימים. גרשם שלום ראה בסיפור זה נוסח יהודי של אגדות "אצבעוני" של האחים גרים ושל אנדרסן, והצביע על מקורותיה הקבליים המובהקים של הדמות.¹³

עגנון ערך אקטואליזציה לדמותו של גדיאל התינוק בעת שהזכירו בדברים שנשא במסיבה לרגל יובל השישים שלו, שנחוג בירושלים בעיצומה של מלחמת העצמאות - כחמש שנים לפני הכללתו במדור הסיפורים שבו עסקינן: "אפשר שקראתם בספרי הקטן מעשה רבי גדיאל התינוק? [...] נבואה קטנה נזרקה בקולמוסי בשעה שכתבתי דברים אלה. ישראל עם הספר שהיה צרור בצרור ספרים יצא ממקומו ללחום מלחמת השם בגיבורים בעד עמנו ובעד ארצנו ובעד ערי אלוקינו. מי ילד לנו אלה ומי גידל?"¹⁴

3. "רבי כתריאל שליח ציבור" (הארץ, 16.9.1936) - חסיד ירושלמי מן "היישוב הישן" מקדיש את כל תפילותיו, על אף מצוקתו החומרית הקשה,

לצורכי הציבור בלבד ולא לצרכיו הוא. זוהי הדמות הראשונה מ"יקירי ירושלים" שיופיעו מעתה ואילך, לסירוגין, במדור – ולא רק בו: דמות "החכם הירושלמי" מתוארת גם בהכנסת כלה (שם, אליבא דמשולם טוכנה, היא בת-דמותו של עגנון עצמו)¹⁵ ובמקומות נוספים ביצירת עגנון.

4. "כהן אמת" (אלו ואלו, 1941) – מחלוקת מתגלעת בין נחמיה כהן, נחתום ירושלמי, לבין רב באשי.¹⁶ בעדנא דרתחא מפקפק הרב באשי במוצאו הכהני של הנחתום, אלא שמקץ שלושים שנה, עם מות הנחתום, מתגלה לרב כי שגה וכי נחמיה הוא כהן אמת. "עגנון [...] הוקסם מן המוות ומן ההיבטים הגותיים של הדמיון אפילו בבגרותו," כתב ארנולד באנד על סיפור זה ואחרים: "הגאולה עשויה לצמוח, דרך נס, מן המוות."¹⁷

5. "מעשה רבי יוסף או תורה לשמה" (דבר, 10.7.1925) – מעשה ב"אחד מיקירי ירושלים שהיה לומד תורה לשמה" (עמ' תכט), עד כדי כך שלא הסכים להתמנות לרב קהילת חברון, ולו בעבור סכום כסף שהיה מחלף את משפחתו מדלותה המשוועת; אלא שנס אירע לו, ואביו הוריש לו ממון רב. זמן התרחשות העלילה – ככל הנראה בשנים 1840-1909.¹⁸

6. "ברית אהבה" (דבר, 1.6.1925, גליון הבכורה של העיתון) – שלושה זקנים שעלו ארצה מן הגולה משוחחים בחוף ימה של יפו, ואגב כך מתגלה אכזבתם המובלעת, שהורתה בפער שבין הארץ היעודה, כפי שראוה בעיני דמיונם, לבין ארץ-ישראל הממשית של זמנם. האמירה האחרונה בוויכוח המתגלע בין השלושה, כותב דן לאור,

נועדה להציג את התיזה כי קדושתה של ארץ-ישראל היא בגדר המובן מאליו, וגם אם היא מצויה מחוץ לטווח ההשגה של האדם הישראלי הרי שהיא מהווה לגביו אתגר רוחני מתמיד. לכן סביר להניח כי החלטתו של עגנון לפרסם את סיפורו בגיליון הבכורה של 'דבר' לוותה בכוונה להעביר דווקא לציבור הקוראים של עיתון זה – המשויך רובו ככולו לארץ-ישראל העובדת – את המסר לפיו אין המפעל הציוני יכול להסיח את דעתו מן הערך המיוחס לארץ-ישראל במסורת היהודית.¹⁹

נראה שמיקום זירת התרחשות הסיפור דווקא ביפו אינה מקרית, שהרי יפו מייצגת בהכרח את ארץ-ישראל המתחדשת והחילונית, המנוגדת לירושלים, על "היישוב הישן" שבה.²⁰

7. "לכב אנוש" (התקופה, ורשה, 1924) – סיפורו של שמחה ברוך, חסיד גליצאי העולה לארץ ומשתקע בצפת של מחצית המאה התשע-עשרה לאחר שאיבד את רבו.²¹ כשהוא מבקש, במחווה נדירה, לשתף את באי בית היין שלו בזכר רבו שהסתלק לעולם האמת, "אין הוא מסוגל לעשות זאת במלים. הוא הולך ומביא להם אפוא יין נושן ונדיר, שמתיקותו נוסכת שמחה באיבריהם, ואז הוא יוצא בריקוד אקסטטי פרוע, שהוא מסיימו במלים: 'הנה סיפרתי לכם טיבו של רבי'.²² לטענת ש"י פנואלי, כך מתבטאת התפיסה שתפס עגנון את החסידות כ"דיוניסאית", אם אפשר לומר כן, והיא מוליכה בדרך הנגינה והמחול אל המוות.²³

8. "המנין" ("ל"ג בעומר במירון", סיפורי אגדות, 1931)²⁴ – בן אלמנה מטבריה שנפטר במערת רבי שמעון בר יוחאי בהילולת ל"ג בעומר ממחלה קשה קם לתחייה, לאחר שנפקד כעשירי למנינים של תשעה חסידים. המאורע הנסי, מעיר באנד, מתרחש כאן – כבסיפורי עם יהודיים טיפוסיים – דווקא ל"איש עני או חסר אונים".²⁵ חיה ברי-יצחק פירשה את הסיפור על רקע המדור שבו נכלל: "ב'המנין' מתמודד עגנון עם הציונות תוך שהוא מצביע על כך שהתנועה הציונית חייבת לתת מענה לא רק להתיישבות בארץ-ישראל ויצירת אגדות, אלא גם למאויים הדתיים הרוחניים של עם ישראל. זוהי הגאולה האמיתית בראייתו של עגנון."²⁶

9. "אבני המקום" (גזית, ינואר-יוני 1942) – שבעה סיפורונים על אודות חכם יחזקאל הכהן ממירון. סיפור זה, כמוהו כ"מעשה רבי גדיאל התינוק", "רבי כתריאל שליח ציבור", "כהן אמת" ו"בלבב ימים", הוגדר בידי גרשון שקד כאחת מני "לגנדות על קדושים ומעשי קדושים".²⁷ שקד טען ש"יש דמות ראשית, דומיננטית, השלטת במרבית היצירות [של עגנון ...] על הרוב הרי זה איש סביל, חסר יכולת של ניסוח עיוני, העומד על פרשת דרכים ואינו יודע כיצד לצאת מן המבוי הסתום. ואם הדמויות נראות 'שלמות': כמו רבי יוסף (מעשה רבי יוסף או תורה לשמה) ר' נחמיה

כהן ('כהן אמת'), יחזקאל כהן ('אבני המקום') [...] – באה דמות־המספר ומאירה את תמימותן באורח אירוני.²⁸ ראוי לשים לב לשמו הדו־משמעי של הסיפור: מחד גיסא "אבני אותו מקום", ומאידך גיסא "אבני השם".²⁹

10. "תחת העץ" (דבר, 2.2.1934) – מפגשו של המספר, בן דמותו של עגנון, עם שר ערבי בדרך לדגניה ושיחתם תחת העץ הם "הניסוח השלם והממצה ביותר של השקפתו הציונית של עגנון [...] אלגוריה פוליטית שבה מתמודד עגנון בצורה ממוקדת עם מכלול השאלות הקשורות בגורלו של היישוב היהודי בארץ, ובכלל זה הבעיה הערבית.³⁰ זמן ההתרחשות הוא ככל הנראה סמוך לתום מלחמת העולם הראשונה,³¹ אך "אין בידינו לקבוע זמנו של המצביא במסכת סיפורו המסופר על דרך בדידהוה־עובדא [...] נקל לשער, כי הדיסכרוניות העצומה בין תחום של איש־דגניה ובין תחום זמנו של מצביא השולטן היא מחויבת מתוך שהמספר שרוי במסגרתה של הווייה שיסודה ממש, ואברהים ביי שרוי במסגרתה של הווייה שיסודה אגדה. ולא עוד, עיקרו של הסיפור בא להעמיד את הממש כאגדה ואת האגדה כממש.³² באמצעות "סאגה בלאדיסטית"³³ ו"על רקע העימות היהודי־ערבי־בריטי של ראשית שנות השלושים קובע עגנון, בראש ובראשונה, את זכותו ההיסטורית הבלתי־מעוררת של עם ישראל על ארץ־ישראל."³⁴ דברי התשובה האחרונים של המספר לשר הישמעאלי קובעים, לדעת דן לאור,

באופן חד־משמעי כי בניינה החומרי של הארץ איננו מטרה בפני עצמה, וכי ייעודו של המפעל הציוני אינו פוליטי, אלא רוחני־דתי: שכן ישוב ארץ־ישראל – המוגדר על ידי המספר כמצווה דתית ראשונה במעלה – הוא אקט של חידוש הברית שבין העם ואלוהיו. [...] הצהרה זו חושפת בחדות חסרת תקדים את השקפתו הציונית של עגנון הרואה במפעל הציוני "אתחלתא דגאולה", ראשיתו של תהליך היסטורי שבסיומו יחזור עם ישראל ויחיה תחת הנהגה דתית על פי אמונת ישראל ועל פי התורה. עמדה זו קובעת זיקה ברורה בין עגנון לבין הציונות הדתית־משיחית, ובמיוחד בינו לבין תורתו של הרב א.י. קוק.³⁵

בסיפור זה, כמו גם בסיפור "מאויב לאוהב" שיופיע בהמשך, "רוח האגדה והמיתוס עדיין שלטת בעיצוב הספרותי, אבל המציאות ההיסטורית של

זמן הכתיבה כבר משתרבת לתוכם באופן משמעותי", טענה מלכה שקד, בהתייחסה לביטוייו של הקונפליקט הערבי־יהודי בתקופה שבין מאורעות תרפ"ט לבין מלחמת השחרור.³⁶

11. "ההדלקה" (מנחה לדוד, קובץ מאמרים ליובל השבעים של דוד ילין, 1935)³⁷ – עולים שזה מקרוב הגיעו לצפת המדממת, "מחמת המלכים שיצאו למלחמה זה על זה והיתה ידו של עשו בישמעאל וידו של ישמעאל בעשו ויד שניהם בישראל" (עמ' תסב), מתבקשים על ידי יהודי העיר לסייע בידם בקיום מצוות הדלקת השמן על קברו של ברייחא. בבואם לעשות כן הם מופתעים לגלות שערביי האזור קיימו בהיעדרם ובעבורם, במשך כל שנות המלחמה, מסורת זו. מלכה שקד ראתה בסיפור זה את השתקפות התפיסה המסורתית, המתגלמת במפורש בדברי עגנון עצמו: "מכל מקום אני וכל ישראל לא פסקנו להאמין שארץ־ישראל היא שלנו, וכל האומות שיושבים כאן אינם אלא שומרים שהקב"ה הושיבם כאן עד שיחזיר את ישראל לארץ־ישראל"³⁸ – "אפילו הערבים רואים עצמם כשומרים על מעין משכון שהם שמחים להחזירו לבעליו."³⁹

12. "השנים הטובות" ("סיפור השנים הטובות", מולדת, 1927) – "מחיי זקני ירושלים":⁴⁰ בני ארבעה דורות כמשפחה ירושלמית מן היישוב הישן" זוכים, בכוח אמונתם ושורשיותם, לאריכות ימים מופלאה. דב סדן טען שהסיפור מושתת על מוטיב "כל שזיקנתו מרובה יותר, כוחו מרובה יותר"⁴¹ ושכאן

בונה עגנון את קר־המוךד כקו־מעלה – ראשונה נראה את הרפוי, לאחריו את החזק ממנו ולאחרונה את החזק משניהם [...] כל שהוא זקן יותר הוא צעיר יותר, משום שהוא קרוב יותר למקור החיים; ובדקדוק־עיון לא נוכל להתעלם מסברה, כי אף שאנו נטועים ועומדים בחללה של ירושלים ואוירתה מפנים לחומה, הרינו נושמים אוירה של דגניה, וזקן־הזקן [...] מזכיר בבירור את דמותו של א.ד. גורדון, ולא ככדי נשמע בפי זקן־הזקן, בקיצור מפליא, את עיקר תורתו על האדם והטבע.⁴²

מלכה שקד העירה בעניין זה כי "עמדתו הציונית של המספר נאיבית ביותר: מבחינה רעיונית היא קשורה קשר הדוק להשקפה המסורתית-הגלונית, הטרומ-ציונית, ומבחינה ספרותית היא שקועה בראייה מיתית, אגדית ולגנדית, והיא מנותקת כליל מראיית המציאות ההיסטורית שבה היא חזות בארץ-ישראל משמעותה גם עימות יהודי-ערבי."⁴³

13. "עינינו הרואות" (דבר, 11.10.1935) – צדיק אמת מתגלה למספר במקום בלתי צפוי: בבית כנסת ירושלמי שירד מגדולתו, בערב יום הכיפורים. ברוך קורצווייל הצביע על הזיקה שבין ייצוגו האידיולי של נוף ירושלים לזה של ערב יום הכיפורים:⁴⁵ פה נמסכים הזמן והמקום האידיליים, ואין תמה אפוא שדווקא במקום ובזמן זה נגלה הצדיק הנסתר. עליזה שנהר-אלרעי התייחסה למזיגה הקיימת בסיפור זה "בין המאיים למעורר גיחוך", שהיא בבחינת סמל לתקופה כולה:⁴⁶ אך דווקא על רקע "הווה המאופיין בנמיכות יתירה [...] מופיעה דמותו הטהורה, המהוססת לכאורה, הסמויה בדרך כלל של הצדיק הנסתר, שהוא 'צדיק אמת'.⁴⁷

14. "מאויב לאוהב" (המרץ, 30.5.1941) – סיפור התמודדותו ונצחונותו של המספר בקרב עם "מלך הרוחות" (עמ' תפ), לאחר שזה האחרון ביקש למנוע ממנו להקים את ביתו החדש בתלפיות בתקופת "המאורעות".⁴⁸ כמו ברבים מסיפוריו של עגנון, גם כאן מוקנית לבית משמעות נפשית-מטאפיזית-רליגיוזית (בין השאר בפרשנותו של ברוך קורצווייל). "עניינו של הסיפור הוא היאחזות בקרקע הארץ, טענה מלכה שקד, "ולמרות היותו סיפור בעל נטייה אלגורית ומיתית שאיננו ממוקם בבהירות בהיסטוריה, בכל זאת הוא טומן בחובו תחושה היסטורית."⁴⁹ עוד הוסיפה:

הרקע הריאליסטי, ההיסטורי והביוגרפי – ייסודה של השכונה 'תלפיות', התיישבות עגנון עצמו בה ב-1927, עניין הישיבה 'בין החומות' וכן הזכרת 'המאורעות' שלא אפשרו לגיבור לחזור העירה – ממקד אף יותר את הפרשנות הלאומית של הסיפור (על אף שבה בעת הוא גם מצר אותה), עד שהוא משתמע כסיפור הסוקר בדרכו האלגורית את תהליך

ההשתרשות הלאומית בתקופת התחייה והמציגו כתהליך המונע מכוח תשוקת ההשתרשות, [...] וסופו – התגברות והצלחה.⁵⁰

שקד הסבה את תשומת הלב גם למשמעויות האלגוריות שהסיפור עשוי לטמון בחובו בנוגע ליחסי יהודים-ערבים, שהרי שהאויב-המתנכל לא רק נוצח, אלא גם "יוהד".⁵¹

שורשיו של מדור הסיפורים

עגנון החזיק בכוונה להוציא לאור קובץ סיפורים שכותרתו "סיפורי ארץ-ישראל" שנים ארוכות קודם שהדבר הסתייע בידו. כבר באמצע שנות העשרים של המאה העשרים, כלומר כשלושה עשורים לפני שהמדור "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" קרם עור וגידים, הכתיר הסופר את "השנים הטובות", סיפורו שנדפס בירחון לבני הנעורים מולדת, כ"אחד משבעה סיפורי ארץ-ישראל".⁵² במכתב למיטיבו שלמה זלמן שוקן הגדיר עגנון את סיפורו זה כ"ספור קטן [...] מחיי זקני ירושלים".⁵³ ואכן, באותה עת עלה על לבו של עגנון לחבר סדרה שלמה של סיפורים על אודות "יקירי ירושלים".⁵⁴ לסיפורו "מעשה רבי יוסף או תורה לשמה" שפורסם בדבר בחודש הראשון להיווסדו, אף הקדים את כותרת המשנה: "יקירי ירושלים (סיפור מעשיות מעיה"ק ירושלים ת"ו)" (דבר, 10.7.1925). בסופו של דבר שולבו שני מחזורי הסיפורים זה בזה במדור אחד בעריכה המאוחרת (והסופית) שביצע הסופר לכלל כתביו, הוא המדור העומד במוקד הדיון כאן.

הכוונה להוציא לאור קובץ שכולו סיפורי ארץ-ישראל נראתה קרובה מאי-פעם בפרוס יובל החמישים לעגנון (1938). תזכיר שהועבר לידי שלמה זלמן שוקן ב-4 באוגוסט 1938, ככל הנראה מהסניף הארץ-ישראלי של הוצאת "שוקן", לימד על תוכנית להוציא אסופה בת ט"ו סיפורים משל היוצר – הן כאלה שנדפסו בעיתונות בעבר והן כאלה שנכללו כבר בקובצי סיפוריו, שכולם "סיפורי ארץ-ישראל".⁵⁵ "עגנון מציע, נכתב שם, "להוציא בהוצאה חדשה אוסף 'סיפורי ארץ-ישראל' מתוך כתביו" (ראו המסמך בעמוד הבא). מסיבות שונות, ובכללן חשרת ענני המלחמה שהתקדרה בשמי אירופה, לא יצאה הכוונה מן הכוח אל הפועל.

4.8.38

גרענה למר טוקן.

L. A. G.

שאלתי דרך רמיזה אה ענגון מה אפשר להוציא מכתבי ידו לכבוד יובלו. ענגון אמר כי אכנס יט לו כמה דברים ככתב יד, אלא טכולם אריכים תקון ואין סתמו פנויה לכך קנה, מחמת שהוא עסוק ברובן.

הוא מציע להוציא בהוצאה חזשה אוסף "סיפורי ארץ ישראל" מתוך כתביו. דברים אלה יכנסו לתוכו:

ספרים	מכרך ג':
3	(1) מעשה העז
7	(2) כפגלי צדק
11	(3) מעשה הסטולה מארץ הקדושה ה"ו
13	(4) השנים הטובות
4	(5) ברית אהבה
6	(6) מעשה ר' יוסף
11	(7) לבב אנוש
14	(8) עגונות
6	(9) מעשה ר' גדיאל התינוק
מכרך ו':	
4	(10) המנין
16	(11) תחת העץ
3	(12) ההדלקה
מתוך הפהונים: ("הארץ" ועוד לא כונסו)	
6	(13) עפר ארץ ישראל
10	(14) ולא נכשל
4	(15) כתיבת שילת אבור
<u>4</u>	<u>118</u>

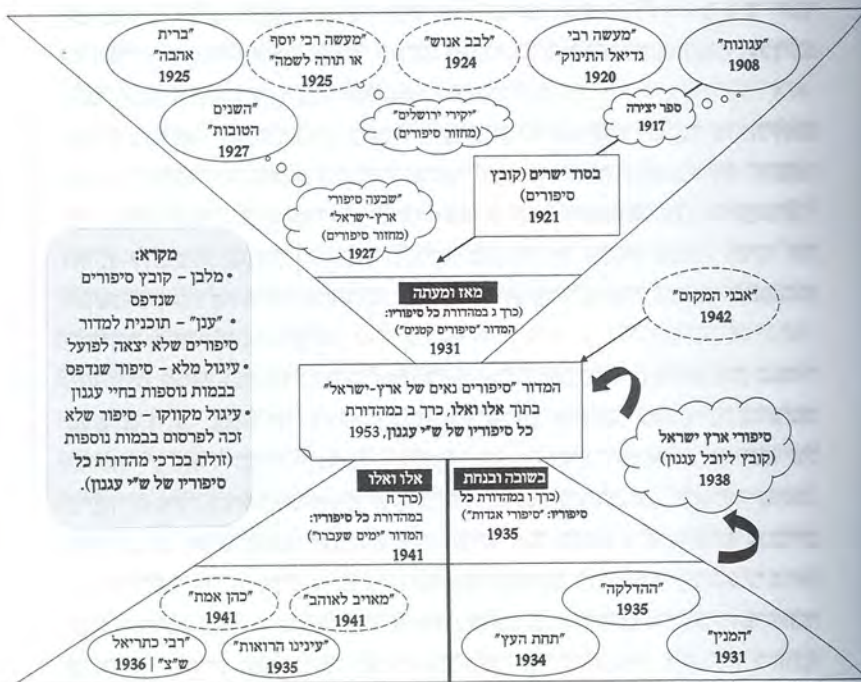
תזכיר שהועבר לידי שלמה זלמן שוקן ב-4 באוגוסט 1938. באדיבות מכון שוקן ירושלים

גיבוש המדור

בחלוף כשלושים שנה מאז שנהגה המחזור "שבעה סיפורי ארץ ישראל" (1927) באה תחילת המחשבה לסוף מעשה. כאשר נפנה ענגון להתקין בפעם השנייה את מהדורת כל סיפוריו, בשנת 1953, הוא קבע בסוף הכרך השני, אלו ואלו, מדור ששמו "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" ובו י"ד סיפורים, שרובם ככולם נכללו בעבר בשלושה מבין אחד-עשר כרכי המהדורה הקודמת של סיפוריו

(שראתה אור בשנים 1931-1952, תחילה בברלין ולבסוף בירושלים ובתל-אביב) - מאז ומעתה (1931), בשובה ובנחת (1935) ואלו ואלו (1941).⁵⁶ התרשים הבא מבקש לתאר באופן סכמטי את התנקזותם של ארבעה-עשר הסיפורים הללו - בעיקר מכל אחד משלושת כרכי מהדורת כל סיפוריו של שמואל יוסף ענגון הקודמת - עבור בתחנות ביניים, ממשיות או במחשבה בלבד, אל המדור המוגמר. אפשר לראות כאן, בין השאר, שהמאחרים בסיפורי המדור התפרסמו כמעט תריסר שנים קודם לעריכתו. עם זאת, הופעת המדור במועד ההוא, כחמש שנים לאחר קום המדינה, טמנה בחובה משמעות נוספת; שהרי בפרשנות שאין לבטלה על הסף, היה אפשר לראות במדור מעין תגובה מאוחרת למלחמת העצמאות ולמאבק על הריבונות היהודית בארץ-ישראל. אם כך ואם כך, אטען בהמשך שהמדור נושא בעצם הקומפוזיציה המסוימת שלו חותם ברור של זמנו.

תרשים 1. התנקזותם של הסיפורים משלושה כרכים שונים במהדורה הראשונה של כל סיפוריו של שמואל יוסף ענגון אל המדור הנוכחי

עריכת המדור

בעת שהתקין את המדור ניצבו על שולחנו של עגנון כרכי המהדורה הקודמת של כל סיפוריו, ולנגד עיניו עמדה בהכרח אותה תוכנית שרקם כחמש-עשרה שנים קודם לכן, בשנת 1938,⁵⁷ לפרסום הקובץ "סיפורי ארץ-ישראל" לרגל יובלו.

מן התזכיר ומכרכי המהדורה שמהם בחר עגנון לדלות את הסיפורים למדור זה אפשר ללמוד שהסיפורים שנבחרו הופיעו, רובם ככולם, בצמידות זה לזה – כבר בכרכי המהדורה המוקדמת (בולט בייחוד הקבץ הסיפורים החותם את "בשובה ובנחת" [1931]), הכולל לא פחות משישה סיפורים – כמעט מחצית היקפו של מדורנו; ומכאן שכבר בעבר ראה עגנון את הסמיכות (הרעיונית, לפחות) של הסיפורים הללו. יתרה מזאת: סידורם של הסיפורים בתוך כרכי המהדורה הראשונה דומה בהרבה לסידורם במדור הנוכחי. כך "מעשה רבי גדיאל התינוק" מופיע גם כאן גם שם לאחר "עגונות"; "המנין", "תחת העץ" ו"ההדלקה" מופיעים בסדר זה בשני המקומות (אלא שבמדור התוספה בין "המנין" לבין "תחת העץ" מחרוזת הסיפורים "אבני המקום"); בהקבץ של "ברית אהבה", "מעשה רבי יוסף או תורה לשמה" ו"לבב אנוש" כמעט נשמר סדר ההופעה המקורי, וכך גם לגבי "כהן אמת" ו"רבי כתריאל שליח ציבור".

הנדוע בסיפורי המדור הוא, כאמור, "עגונות". דינה שטרן טענה כי הכללתו במדור "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" נועדה להסוות את היותו "מעשה רב ונורא מארץ הקודש" (כניסוחה של כותרת המשנה שלו בהעומר);⁵⁸ ואילו להבנתי, בעצם התקנתו דווקא במדור זה ביקש עגנון למקד את הקשב של קוראיו להוראתו ההיסטוריוסופית של הסיפור, בניגוד לתפיסתו הרווחת כ"סיפור אהבים".

התוכנית לספר "סיפורי ארץ-ישראל" מלמדת שבבואו להרכיב את המדור שנשלם ויתר עגנון על הכללתם של סיפורים אחדים, שהופיעו ברשימה ההיא: "מעשה העז", "מעגלי צדק" ו"עפר ארץ-ישראל". עניינם של סיפורים אלה הוא כיסופיהם של יהודי הגולה, באשר הם, לארץ-ישראל, וניתן בהם מקום נרחב למסורות קדושתה של הארץ ולמוטיבים עממיים דוגמת "קפיצת הדרך" – בניגוד לסיפורים שנכללו במדור, המציגים את הווי החיים בארץ-ישראל גופא, מי בהתבוננות רליגיוזית-אוטופית ומי בראייה ריאלי ומפוכחת. ואולי הושמט "מעשה העז", לפחות, מתוקף

היותו סיפור ילדים, כקביעתו של גרשון שקד?⁵⁹ המכנה המשותף לכלל סיפורי המדור – העשוי להעיד על רצינות העריכה⁶⁰ – יואר בהמשך. ככלל, עגנון לא הכניס שינויי נוסח ותוכן משמעותיים בסיפורים אלה עם התקנתם לדפוס במדור.⁶¹ מקוצר היריעה לא מוקדש כאן דיון נפרד לסוגיה זו.

שם המדור

שירי לְנוּ מְשִׁירֵי צִיּוֹן!
אֵיךְ נָשִׂיר שִׁיר צִיּוֹן עַל אֲדַמַּת צִיּוֹן
וְעוֹד לֹא הִתְחַלְנוּ לְשָׁמֵעַ?
(לאה גולדברג, "משירי ציון", 1956)

מן המפורסמות היא שעגנון העניק ליצירותיו שמות שלהם משמעים מורכבים, לעיתים הפוכים להוראותיהם הישירות. הדוגמה הידועה ביותר היא "סיפור פשוט" שאינו פשוט כל-עיקר ושהוראתו, כידוע, גם "סיפור נפוץ"; לכן אין להתייחס לכותרת המדור כמובנת מאליה. לעניין זה יוזכר גם שם קובץ הסיפורים שתוכנן להתפרסם לרגל יובלו של עגנון, "סיפורי ארץ-ישראל". הוספת התיבה "נאים" למכלול סיפורים זה, בחלוף כחמש-עשרה שנים, היא הנותנת: מחד גיסא "נאים" בהוראת "נעים, נחמד, הגון" (יהודה גור, מילון עברי) – לזה ודאי כיוון המספר בשמות יצירותיו "סיפור נאה מסידור תפילתי" או "סיפורים נאים של ר' ישראל בעל שם טוב". אלא של"נאה" גם הוראה מוסרית: הכרת "הנאה והמגונה" (מורה נבוכים, ח"א, פ"ב, תרגום אבן תיבון) היא ההבחנה בין טוב ורע. מכאן ש"סיפורים נאים" הם סיפורים שאינם רק יפים, אלא גם יש להם תפקיד חברתי ברור בהנחלת הטוב ובהגדלת יראת השמים.⁶² מאידך גיסא עומדת האפשרות לתפוס את התיבה "נאים" בהוראתה ההפוכה, האירונית. "עגונות", לדוגמה, אינו "סיפור נאה של ארץ-ישראל", אלא נוטה יותר להיות "מעשה רב ונורא מארץ הקודש". אם כך, האירוניה כאן כפולה: גם בהקשר הציוני (הסיפורים החביבים הם על הארץ בעידן הטרום-ריבוני של הציונות) וגם בהקשר היהודי-אמוני (סיפורים של משברי אמונה מתחפשים לז'אנר יראי).

ההכרח שלא לתפוס שם זה כפשוטו מתחזק בבחינה על רקע תקופתו. "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" היו, אם לקרוא צירוף זה כפשוטו ולא

דווקא כצירוף כבול, למן העלייה הראשונה - וייתכן שגם בשנותיה הראשונות של המדינה - כותרת מתבקשת לסיפורים המבקשים לדווח על הווי הארץ (בעברה ההיסטורי, ה"מפואר", או בהווה ה"מתחדש" שלה), בבחינת "מראה עקומה" למציאות ששררה באותה תקופה.⁶³ עגנון התייחס במפורש למתח הדיאלקטי "שבין דיווח היסטורי לבין היסטוריה ספרותית"⁶⁴ בהערתו הנודעת, שנים לאחר עריכת המדור, על התקבלות סיפורו של ברנר "מכאן מכאן" במערכת הפועל הצעיר: "כל המספרים בארץ-ישראל מימות ר' זאב יעבץ ועד למשה סמילנסקי, יותר ממה שראו את הארץ ראו לנפשם, מה שביקשו מן הארץ שהיא תראה להם."⁶⁵ ואמנם "סיפורים נאים של ארץ-ישראל", פרי עטו של עגנון, אינם מעמידים במרכזם חלוצים העוסקים ב"כיבוש השממה" או ב"כיבוש העבודה", ואינם מציירים פרקים מפוארים מתולדותיו הריבוניות של עם ישראל.⁶⁶ מן ההיבט הזה הם בבחינת "מראה עקומה למראה עקומה" - החלוציות נדחקת בהם לשוליים: מסעו של המספר ב"תחת העץ" להביא שתילים לדגניה נדחה מפני הפולמוס התיאולוגי שלו עם השר הישמעאלי; העמדתו של "זקן הזקנים" ב"השנים הטובות" בדמותו של א. ד. גורדון (אליבא דסדן) אינה מתפרשת מאליה; ומכל הסיפורים במדור, המגוללים אפיזודות מן העבר היהודי בארץ-ישראל, ניכר בבירור כי אלו מתרחשות תחת שלטון זר. אפשר שעגנון, בעצם כינויו של המדור דווקא בשם זה, העמיד אופוזיציה שאתגרה את המודל הספרותי הדומיננטי בתקופתו. העבר ההרואי שעליו הוא מתרפק בסיפורים אלה אינו תקופת השופטים, המלכים או ימי בר-כוכבא, אלא אותן תקופות שבהן הצליח להתקיים בארץ יישוב יהודי תחת עולו של שלטון זר; והגיבורים בסיפורי המדור אינם חלוצים או אנשי מעשה, אלא יהודים יראי שמים ושומרי מצוות. ייתכן שבכך קרא עגנון תיגר לא רק על הנורמות שרווחו במערכת הספרותית בת-זמנו, אלא גם על התפיסה התרבותית של הציונות כפי שהתבססה למן ימי העלייה השנייה, אשר מחד גיסא נאבקה להשריש את "שלילת הגולה" או "שלילת הגלות" (ומבחינות הרבה, "היישוב הישן" המתקיים מכספי חלוקה ענה להגדרות היסוד של "קהילה גלותית"), ומאידך גיסא נאחזה בלימוד התנ"ך, בעיקר בפרקים המתארים את חיי העם על אדמתו.

ההקשר: המדור בתוך הכרך

סיפורי אלו ואלו שואבים ברובם המוחלט מן העולם הישן. כך הנובלות "הנדח" ו"היה העקוב למישור" הפותחות אותו, וכמוהן רוב מדוריו של הכרך, כפי שמעידים חלק משמותיהם: "באהל ביתי", "דורות עולמים", "פולין: סיפורי אגדות". ההווה הישראלי, שבו היה נתון עגנון בעת עריכת הקובץ כולו, כמעט אינו בא בו לידי ביטוי - זולת במדור "סיפורים נאים של ארץ-ישראל", שבו המציאות הארץ-ישראלית או הישראלית חודרת אל בין דפיו, בין אם במפורש ובין אם במשתמע.

ברוך קורצווייל אפיין את גרסתו הקודמת של הכרך אלו ואלו (1941) ככזאת ש"נראים בו בבהירות גדולה ביותר שני הקטבים הרחוקים, השמים גבול לשטף האפי של משורר זה. הקוטב האחד הוא עולם מוצק ומסודר, גן-עדן-הילדות, עולם האבות והמסורת עם האווירה המיוחדת שלו - תורה, תמימות, שקט ושלווה. [...] הקוטב השני הוא עולם של ספקות, אי-שקט ומרד."⁶⁷ הבחנתו זו יצאה בעיקר מן המתח הניכר בין סיפורי ספר המעשים, שנכללו בגרסה המוקדמת של הכרך אלו ואלו, לבין שאר היצירות שם. אלא שגם בגלגולו הנוכחי של הכרך ניכר שדיכטומיה (באשר היא דיכטומיה; לא דווקא זו המפורטת לעיל) היא אחד מן העקרונות המארגנים העיקריים שלו.⁶⁸

המדור עומד בתווך בין הנובלה "הנלבבים", החותמת את הכרך, לבין המדור "פולין: סיפורי אגדות". נדמה שהקשר בין שני מדורים אלה ברור, וקיימת ביניהם מעין זיקת ניגוד: סיפורי "פולין" מבקשים להעמיד מעין יד ושם להווי החיים היהודיים בקהילה שהייתה מן העתיקות והתוססות בגלויות ישראל - הווי וחיים שבצוק העיתים היו ואינם כבר בעת שעגנון כינס סיפורים אלה לראשונה באסופה באותו שם (1925), קל וחומר בשנת 1953, כשמונה שנים לאחר תום מלחמת העולם השנייה והשוואה; ואילו "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" מפנים את מבטם של הקוראים אל המרכז היהודי המתחדש בהווה בארץ, אף אם הם מרחיקים את עדותם אל העבר. לעומת זיקת הניגוד אפשר להצביע על קשר הדוק של המדור לנובלה "בלבב ימים". הנובלה, שהתפרסמה לראשונה בשנת 1934,⁶⁹ מתארת את מסעם של "הנלבבים" - אנשי בוצ'אץ' שעלו בשנים 1825-1835, אשר "מוציגים כחבר אנשים יראי-שמים, שהם הראשונים לעזוב את ביתם ואת כל אשר להם בשל דבקותם ברעיון קדושתה של ארץ-ישראל, ומתוך הכרה שהעלייה לארץ שקולה כנגד כל המצוות"⁷⁰ וכל זה באפוס שנמסכים בו

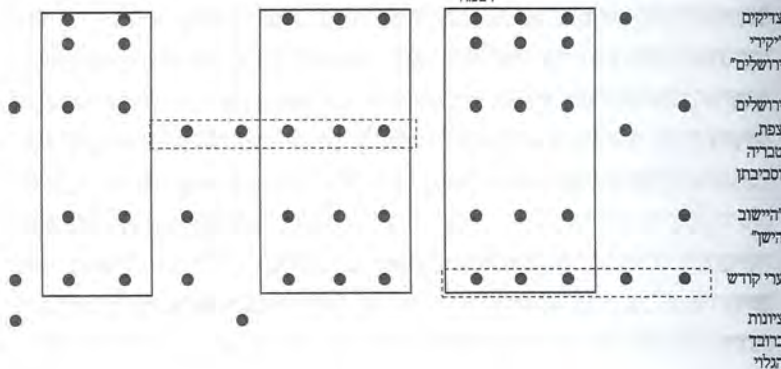
תשעה מתוך י"ד הסיפורים מגוללים את עלילותיהם של צדיקים שונים, בתוכם חמישה "יקירי ירושלים". עיון בתרשים 3 עשוי לספק גם הנמקה חלקית לסדר הופעתם של הסיפורים.

תרשים 2. מאפיינים בולטים בסיפורי המדור

סיפור / המאפיין	עגנות / מעשה רבי גדיאל ודניאל	רבי כתר'אל שליח ציבור	כ'ון / רבי יוסף א' תורה לשמ'ה	מעשה רבי אבה'ה	ברית אבה'ה	לבב אנש'	המנין / המקום	אבני העץ	תורת 'ההולק' / הטובות	השנים / הראות	עיניו / לאהב'	מאי'ב	
צדיקים	●	●	●	●		●	●	●			●		
יקירי ירושלים		●	●								●		
ירושלים	●	●	●								●		
צפת, טבריה וסביבתן				●	●	●	●	●					
היישוב הישן				●	●	●	●	●			●		
ערי קודש				●	●	●	●	●			●		
צינות ביובד גלוי								●					
סדר הופעה בעלול	1	2	11	12	5	4	3	7	14	8	9	10	13

תרשים 3. סימון חטיבות סיפורים בעלות מאפיינים זהים במדור

סיפור / המאפיין: עגנות / מעשה רבי כתר'אל שליח ציבור, רבי יוסף א' תורה לשמ'ה, מעשה רבי אבה'ה, ברית אבה'ה, לבב אנש', המנין / המקום, אבני העץ, תורת 'ההולק' / הטובות, השנים / הראות, עיניו / לאהב', מאי'ב.

האגדי והריאלי, הבדיוני וההיסטורי.⁷¹ המתח הדיאלקטי שבין ארץ-ישראל המתחדשת לבין הארץ המובטחת, אשר עומד במרכזו של המדור, נפרק משהו למקרא הנובלה: הנה סיפורם של אנשי פולין, שרובם ככולם "עלתה להם ישיבתם" (עמ' תקמט), ושבמידה רבה הצליחו לגשר על המרחק הפיזי והנפשי שבין בוצ'אץ לבין ירושלים, או העתיקו את בוצ'אץ לירושלים בכוח אמונתם הטהורה במצוות העלייה ובקדושת הארץ.

בבניית הרצף הטקסטואלי של "פולין: סיפורי אגדות", "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" ו"בלבב ימים" אפשר לראות אמירה מכוונת מצד המספר בדבר הקשר הליניארי שבין חורבן הקהילות בגולה לבין תקומתה של מדינת ישראל זמן קצר לאחר מכן והעלייה ארצה (הימים - ימי "העלייה ההמונית"). בפרשנות שכזאת כיוון עגנון בעריכתו, גם אם בדרכו שלו, אל המונח שטבע גרשון שקד שנים רבות אחר כך, "עלילת העל הציונית". מנגד, ייתכן שבאמצעות הבניית רצף זה ביקש עגנון לרמוז על הצביון שבראייתו נחוץ לאותה מדינה ולאותה עלייה, נאמר: הדגשת היסוד היהודי על חשבון זה הישראלי, והסתייגות נחרצת מ"שלילת הגלות".

ההקשר: הסיפורים בתוך המדור

בקריאה ראשונה מצטיירים "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" כבעלי זיקה רופפת זה לזה, כאילו הם משתלשלים ובאים בסדר אקראי או אסוציאטיבי: מה עניין רבי גדיאל התינוק אצל המספר המביא שתילים לדגניה? או שבחיו של החכם יחזקאל הכהן ממירון אצל שלושת הזקנים הדנים בקדושת הארץ בחוף ימה של יפו? ואמנם ייתכן שחיפוש אחר "מבנה ובינה" בעריכת המדור נידון מראש לכישלון, הגם שאין להניח שעגנון העמידו סתם.⁷² על כל פנים, כל סיפורי המדור נענים למסגרת המוכתבת משמו, ולו מתוקף התרחשות כל סיפורי המעשה שלהם בארץ-ישראל. כולם סיפורים נאים של ארץ-ישראל, מי לפי הוראתו התמימה של הביטוי, מי לפי הוראתו האירונית המגמדת. עיון מדוקדק יותר בהרכב הקובץ חושף את קשרי-הקשרים שבין הסיפורים ואת סמיכותם הרעיונית. שני התרשימים הבאים מסייעים לעמוד על המשותף לסיפורים. רובם - עשרה מתוך ארבעה-עשר - מעוגנים בהווי "היישוב הישן", בשתי ערי קודש (ירושלים וצפת) ובסביבתן. ירושלים היא הנקודה הארכימדית של המדור:⁷³ מחצית הסיפורים מתרחשים בתחומה.

ברצף הסיפורים בולטות אפוא שלוש חטיבות מובחנות. בראשונה ובאחרונה (כלומר בימנית ובשמאלית) מאוגדים סיפורי צדיקים ירושלמים בני "היישוב הישן", ובתווך – חטיבת סיפורי צדיקים בני "היישוב הישן" שמוצאם בצפת ובסביבתה.

מובן שאפשר לסרטט עוד רצפים של מאפיינים משותפים.⁷⁴ לפי ההצגה החזותית הנוכחית אפשר לטעון שעגנון יצר רצפים של סיפורים דווקא בלב המדור, מעבר לנקודות המפתח של הפתיחה ושל הסיום, וכאילו יצק סיפורים "מבודדים" ביניהם.

מהי המשמעות הרעיונית-אידיאית העומדת בבסיס הבניית רצף הסיפורים? לשאלה זו מגוון תשובות אפשריות, ואבקש להציג שלוש מהן בשלוש קריאות; אך מובן כי אינן היחידות האפשריות.

קריאה ראשונה: הגולה לעומת ארץ-ישראל
או: ארץ-ישראל ה"מדומיינת" וארץ-ישראל הממשית

קריאה שכזאת מבליטה את הקטבים הרעיוניים שבבסיס כל אחד מסיפורי המדור.

ב"עגונות" מגיע לשיאו הפער בין שני קטבים אלה – שיתאחו סופית ב"מאויב לאוהב": הקצין אחיעזר מבקש לכפות את ארץ-ישראל המדומיינת, פרי דמיונו, על ארץ-ישראל הממשית. לפיכך הוא מבקש לשנות את הסביבה הפיזית של הארץ החדשה-ישנה (בניית הישיבה) ואת הסביבה הרוחנית (הבאתו של העילוי מפולין היא בגדר ניסיון להעתיק את הלמדנות המזרח-אירופית לארץ-ישראל). ניסיון היצירה המקומי, הארץ-ישראלי, של בן-אורי נכשל כליל, מפני שמלכתחילה לא היה יכול להשתלב ברוח מפעלו של אחיעזר (הפן המקומי-אותנטי של יצירת בן-אורי מגיע לשיאו הגרוטסקי עם פינוי הארון דווקא בידי ערבים – "באו שני ערביים והטילו את הארון ללשכת העצים", עמ' תי). בגין הפער שאינו ניתן לגישור בין שתי הישויות נכשל נסיונו של הקצין אחיעזר, ומשפחתו נדונה לסבל נצחי.

"רבי גדיאל התינוק" הוא האפכא מסתברא ל"עגונות". הגולה ותרבותה היהודית לא משמשות כאן מודל שראוי לחקותו, אלא עמק בכא, שיהודים נתונים בו לגזירות ולעלילות דם. ארץ-ישראל משמשת כאן מפלט ליהודי

הנרדף ומוצגת כדרך שהמדרשים וספרות האגדה מתארים אותה – מעין גן-עדן עלי אדמות.

מכאן לחטיבה הראשונה שסומנה לעיל, של שלוש האגדות מחיי "יקירי ירושלים". בחטיבה זו ניתן מקום רק לייצוגה של ארץ-ישראל הממשית, מתוקף שורשיותם של גיבוריו, ותיקי "היישוב הישן". אפשר לראות בשילובה בנקודה זו במדור ניסיון להפיג את המתח שבין שני הקטבים הרעיוניים, שהתגלע בשני הסיפורים הראשונים במדור ושיגיע לשיאו בסיפור "ברית אהבה", העומד – ולא בכדי – כמעט באמצע המדור. סיפור זה מבטא באופן הבהיר והנוקב ביותר את המתח שבין ארץ-ישראל ה"מדומיינת", כדרך שנתפסה בחזון הדורות, לבין ארץ-ישראל הממשית, שבחוף ימה משוחחים שלושת הזקנים. אלה מבכים בצוואת את ציפיותיהם שנכזבו: הם אינם מוצאים בדל קדושה או שגב במקום שנתפס על ידיהם ועל ידי אבותיהם כ"ארץ זבת חלב ודבש" של ממש. האמירה החותמת את דיונם – ולפיה קטנו מלהבחין בקדושת הארץ – מבקשת למעשה להשכין שלום בין שני הקטבים הרעיוניים, באמצעות הכרה רציונלית בחולין של ארץ-ישראל, מחד גיסא, ואמונה יוקדת בקדושתה המטאפיזית (שלכן לא ניתן לתופסה), מאידך גיסא.

פתרון אחר למיזוג שני הקטבים ניתן ב"לכב אנוש". געגועיו העזים של שמחה ברוך לרכו הם בעיקרם סובלימציה לכיסופיו אל מולדתו ("כמה היתה נפשו נכספת לאותן הדרכים שהיו מכוסות שלג, שהיה הוא ואנשי שלומו נוסעים אצלו נשמתו בגנזי מרומים", עמ' תלה); הוא מצליח לגשר בין ארץ-ישראל ה"מדומיינת" לבין ארץ-ישראל הממשית, ולהעתיק אל זו את הגולה להרף-עין, ברגע של משבר אקסטטי – שהוא מעין קתרזיס. הסיפור "תחת העץ" מציג את ארץ-ישראל ה"מדומיינת", המופיעה בדמות קהילתם הריבונית של בני כיבר (ח'יבר),⁷⁵ ואת ארץ-ישראל הממשית, בתקופה הסמוכה להקמת דגניה, זו לצד זו, אך לא במזיגה אחת. מיזוגן של השתיים הוא ההבטחה לעתיד לבוא, המובעת במחשבותיו של המספר ובדבריו של הישמעאלי. גם בסיפור "ההדלקה" בולטת התפיסה המסורתית, ולפיה ייעודם של תושבי הארץ לשומרה עד שתימסר בשנית לזרע ישראל. העימות בין ארץ-ישראל הממשית לזו ה"מדומיינת" אינו מופיע כאן במפורש, אלא נובע מן הניגוד העז שבין העולם המתואר בסיפור (שהוא בבחינת ארץ-ישראל ה"מדומיינת") לזה שמחוצה לו.

מיזוגן של שתי הארצות מתרחש לבסוף בסיפור "מאויב לאוהב". ציפיותיו המוקדמות של המספר להקים בית (מקדש?) בירושלים, כנגוד מחווננו ובהשאלה גם מחזון הדורות, מתממשות במלואן בזכות הכרתו המיטבית את ארץ-ישראל הממשית, הכרה שבכוחה הוא מכניע את "שר הרוחות". האמירה המובלעת בקריאה מעין זו היא שדווקא על ידי ההכרה במרחק שנפער בין ארץ-ישראל הממשית לזו ה"מדומינת", ועל ידי בקיאות ברזיה של זו הראשונה – אפשר להגיע, ברבות הימים, למיזוגן של השתיים.

קריאה שנייה: ההיאחזות בארץ – מכישלון להצלחה

קריאה שכזאת בסיפורי המדור מובילה להבלטת הקונפליקט או הסיבוך (הגלומים בסיפור הפותח את המדור) למול ההתרה (שאליה מוליך הסיפור החותם אותו), כשבתוך – מגוון של רטרופקטיביות או "פלבסקים" שונים. "עגונות" מתאר ניסיון כושל של היאחזות בארץ, שאפשר לנמקו, ברובד הגלוי, בנימוק שהובא כאן בקריאה הראשונה, וברובד הסמוי – בפירוד שבין כנסת ישראל לקב"ה, כנרמז מן המדרש שבפתח הסיפור. כשלון היאחזותו של הקצין אחיעזר ומשפחתו בארץ אינו מוכתב אפוא מן הדינמיקה של הנפשות הפועלות במסגרתו, אלא משום שנערך קודם שהשעה הייתה כשרה לכך. זוהי הבירא עמיקתא של המדור, ומכאן ואילך ייוכחו קוראיו בעלייה הדרגתית, אף אם לא רציפה, אל איגרא רמא.

המקרה שאירע לרבי גדיאל התינוק עשוי להתפרש כאנטיתזה לסיפור הנגלל ב"עגונות" – או דווקא כהמשך לקו המחשבה הנפרס בו. מחד גיסא התמזגותו של הלמדן היהודי בנופיה הקדומים והקדושים של הארץ עלתה לו – למרות (ואולי דווקא בזכות) מטענו ה"גלותי", ומאידך גיסא אין זו "היאחזות" טבעית, שמקורה ברצונו ובכוח יוזמתו העצמאית (דוגמת זו של הקצין אחיעזר) – אלא מין "גלגול מחילות" שלא מעלמא הדין ושכולו טבוע בהתערבות אלוהית לאחר מעשה.

מן הסיפורים הבאים מצטייר דגם של קיום יהודי מאוזן בארץ-ישראל, על אף המצוקות הקשות שהישוב נתון בהן (קשיי פרנסה ב"רבי כתריאל שליח ציבור" וב"מעשה רבי יוסף או תורה לשמה", פלגנות וריב אחים ב"כהן אמת") ובזכות אמונתם השלמה של אנשי "הישוב הישן". אמונה זו נעדרת מן העולים שזה מקרוב הגיעו, וש"ברית אהבה" מגולל את סיפורם.

ניכר כי התפיסות הנאיביות שהביאו עמם מן הגלות הן, ורק הן, המכשול להשתרשותם בארץ; והטענה החותמת את דיונם מסמנת פתח תקווה להיאחזותם בארץ – על ידי הקריאה לחיות את חיי החולין של ארץ-ישראל במנותק מן הערך המטאפיזי שיוחס להם בגולה. כמוהם, דבקותו הנסתרת של שמחה ברוך, גיבור "לבב אנוש", ברבו, מונעת ממנו להתקשר לארץ או לשמח את לבבו בינו. דווקא הניסיון העמוק ביותר להמחיש לסובבים אותו את "טיבו של רבי" (עמ' תמ) – כמו מכוח דיבוק שנכנס בו – עשוי לסמן את השתחררותו ממנו ואת סיכויי להתערות בארץ.

הסיפורים הבאים לאחר מכן, ובהם "המנין", "אבני המקום", "השנים הטובות" ו"עינינו הרואות", יוצרים אתנחתא. הם מציגים את בני "הישוב הישן", שבכוח אמונתם עלתה להם ישיבתם והמצמיחים מתוכם צדיקים. הסיפור "תחת העץ" מעביר את שאלת הצלחת ההיאחזות בארץ מן המישור האישי למישור הלאומי, ומוביל למסקנה כי הודות לזכות אבות (אליבא דמספר) והווי חיים שכולו מנוגד לזה הגלותי (המצטייר בדברי השר הישמעאלי) מובטחת הצלחת ההתיישבות בארץ. למסקנה זו מבקש להוליך את הקוראים גם הסיפור "ההדלקה". אם לקוראו כפשוטו ואם על דרך הרמז, הרי שסיפור התמסרותם של ערביי צפת לשימור מסורת הדלקת האש על קבר רשב"י בימי פורענויות מסמן את העברת הלפיד במירוץ השליחים ההיסטורי לתושביה הישנים-חדשים של הארץ. לעומתו הסיפור "מאויב לאוהב" עשוי לסמן את ההתגברות הכוחנית על הסביבה. בניגוד אליו מסמן הסיפור "עגונות" את הצלחת הקמתו של הבית (האישי והלאומי) בזכות התקרבות היסטורית שחלה בין כנסת ישראל לקב"ה, במה שעשוי להצטייר כ"אתחלתא דגאולה".

על פי קריאה זו מבקשים סיפורי המדור להעמיד חלופה לנרטיב של הציונות החילונית: בניגוד אליה, העלייה לארץ וההיאחזות בה – בכל סיפורי המדור – מונעות בידי מניעים דתיים, והצלחתן תלויה בידי שמים בלבד.

קריאה שלישית: ייצוג סמלי של מהלך ההיסטוריה היהודית

קריאה זו היא מרחיקת הלכת בין הקריאות המוצעות כאן, משום נסיונה לראות בכל אחד מסיפורי המדור ייצוג סמלי לתקופה היסטורית מסוימת בחייו של עם ישראל (ללא קשר לתקופת ההתרחשות הקונקרטית בעלילתו

שני מעגלים קונצנטריים, אשר הקטן שבהם נתון בגדול ממנו. פרשנות יוצאת מתוך התזה ההיסטוריוסופית שטוח דניאל ב"ח ברומן אורח נטה ללון באוזני המספר בדבר שלוש התקופות בחיי כל אומה. עגנון ייצג תזה זו ברומן שראה אור בשנת 1945, אבל החזיק בה בהכרח כבר שנים קודם לכן, גם כשפרסם את "מאויב לאוהב" בשנת 1941:

שלוש תקופות הן באומה. תקופה ראשונה שהאומה קטנה וחלשה ובזויה בעיני שכניה ורואים אותה כאילו אינה. ומתוך שהיא שפלה ובזויה פעמים מרחמים עליה ועושים עמה חסד, כגיבור שעושה חסד עם החלש. תקופה שניה, שאומה זו נתנערה משפלותה והרי היא מתחזקת והולכת. אם שכניה פקחים קושרים עמה קשרי-אחווה ורעות ונבנים זה מזה. ואם אינם פקחים מכשילים אותה בכל עת, ובסוף יוצאים עליה למלחמה. עומדת היא על נפשה ומאזרת עוז וגבורה מפני שידעת שאם נופלת בידי אויביה אין רחמים עליה. ואינה מתיראת מפני הגפת תריסים ושפעת קלגסים וכיון שרואים שכניה כך עושים עמה שלום, ואחר כך מבקשים קירבתה, ואחר כך רואים אותה כאומה שווה להם. [...] עד עכשיו עמדנו בתקופה ראשונה, של אומה שפלה ובזויה, ועכשיו הגענו לתקופה שניה של אומה שנתבצרה והוסיפה כוח, ובנינו שיבואו אחרינו יזכו ויגיעו לתקופה שלישית של אומה ככל האומות. ומה שיבוא אחריהם – עין לא ראתה.⁷⁶

תזה זו טבועה בחותם המערכת המושגית של פילוסופים גרמנים כדוגמת הגל, הרדר ושלנינג, אשר מחלקת את "רוח האומה" לשלוש תקופות, ושעמדה גם בבסיס הגותו של ר' נחמן קרוכמל. בחיבורו מורה נבוכי הזמן תיאר רנ"ק את שלוש התקופות ("מועדים" בלשונו) בהתפתחותה ההיסטורית של כל אומה: מועד הצמיחה והגידול, מועד העוז והמפעל, מועד ההיתוך והכיליון.⁷⁷ כדי לנמק את הישרדותו של עם ישראל כחטיבה היסטורית – אף שכבר יצא מחוץ לדפי ההיסטוריה, לדידם של הגל ושל הרדר – טען רנ"ק כי ההיסטוריה של עם ישראל, בניגוד לזו של יתר אומות העולם, היא מחזורית ולא קווית, ולכן לאחר שלב הכיליון (לשיטתו: התקופה שבין ר' יהודה הנשיא ועד גזירות ת"ח-ת"ט)⁷⁸ נפתח מחזור חיים חדש בחיי העם, עם ההשכלה והאמנציפציה.

הבדינית), וברצף סיפורי המדור – התוויה סמלית של מהלך ההיסטוריה היהודית.

בקריאה מעין זו מסמן "עגונות" את היציאה לגלות, לאחר שהניסיון להיאחז מחדש בארץ (כבתקופה שלאחר חורבן בית ראשון ובית שני) כשל. מכאן מעביר עורך המדור את מבטם של הקוראים אל הגלות, מרכז הכובד החדש של הקיום היהודי. הסבל הכרוך בה – עלילות הדם, המוות על קידוש השם – מומחש ב"מעשה רבי גדיאל התינוק". העלאתו הנסית ארצה לאחר מותו משיבה את מבטם של הקוראים אל הווי הקהילה היהודית בירושלים (המיוצגת בשלושת סיפורי החטיבה הראשונה), אשר מצליחה להתקיים בה על אף תמורות היסטוריות אלה.

מכאן ואילך מסומן חידוש העלייה לארץ במתכונתיה השונות. תחילה – העלייה ארצה "למות בה" ("ברית אהבה" – סיפורם של שלושה יהודים שעלו ארצה רק לעת זקנתם, ולא בכדי), ובהמשך – עליית החסידים, שהחלה במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה והתמקדה בצפת (שמחה ברוך, גיבור "לבב אנוש", מייצגם). לכן גם מתבקש המעבר אל החטיבה הבאה, המביאה מקצת מהווי "היישוב הישן" בצפת ובסביבתה. בהמשך מופיע חידוש ההיאחזות בארץ, הפעם במתכונתה הציונית ("תחת העץ"), וכבר שם נשמעים הדי הוויכוח בדבר הזכות על הארץ ותחילת הסכסוך הערבי-יהודי. הסיפור הבא, "ההדלקה", מבטא את החזון הנאיבי ולפיו הריבונות על הארץ תושב ללא התנגדות לידי העם שגלה ושבו למולדתו.

מכאן והלאה מוסט מבטם של הקוראים מצפון הארץ אל מרכזו, לירושלים: סיפורי החטיבה הבאה מתרכזים בהווי "היישוב הישן" בירושלים, אשר בה יפרצו לעתיד מאורעות הדמים בין יהודים לערבים, ששיאם במלחמת העצמאות. "מאויב לאוהב" מסמל את הצלחת הקמתו של הבית הלאומי החדש ואת העברת הריבונות על הארץ (אמנם בדרך אלימה), כמו גם את החזון לעתיד לבוא של השלמת ערביי הארץ עם תושביה היהודים.

קריאה שכזאת מפקיעה אפוא את הסיפורים מן ההקשרים המקוריים שפורסמו בהם ונסמכת על ההקשר החדש שניתן להם עם כינוסם במדור זה, ודווקא בסדר זה ולא אחר.

אחתום קריאה זו בהתמקדות בסיפור "מאויב לאוהב" ובהצעה לראות בו עצמו, ולא רק במדור כולו, ייצוג סמלי של מהלך ההיסטוריה היהודית – בבחינת

באורח נטה ללון מיישם עגנון את המודל שהגה בן מולדתו (אף אם בשינוי אחד – בתפיסת מהותו של השלב השלישי) על ההווה הציוני של הארץ: "התקופה הראשונה" נתחמת במאורעות תרפ"ט; השנייה היא תקופת ההווה הסיפורי של הרומן (בין תרפ"ט לתרצ"ו);⁷⁹ והשלישית היא בגדר חזון לעתיד לבוא.

באופן דומה אפשר לטעון ששלוש תקופות אלו מסומלות ב"מאויב לאוהב".⁸⁰ כאמור, הסיפור נדפס בשנת 1941, אבל פרסומו המחודש בסוף המדור "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" בשנת 1953 היה עשוי לכייל מחדש את שעון תקופותיו בלי לשנות בו אף לא מילה אחת.

בקריאה שכזאת, טיולו הראשון של המספר בתלפיות והקמת האוהל (עמ' תפ) מקבילים לתקופה הראשונה, כשהאומה "חלשה ובזויה" מכרי להתמודד עם אויביה – אולי התקופה שעד מאורעות תרפ"ט (לאחר הטיול: "ראיתי שאיני יכול לדון עם מי שתקיף ממני והלכתי לי"; לאחר הקמת האוהל: "ראיתי שאיני יכול לו. נטלתי את רגלי וחזרתי לעיר", עמ' תפ).

הקמת הצריף והבית הארעי מסמנים את עיצומה של התקופה השנייה, שבה "שכניה [...] מכשילים אותה בכל עת" – ובהתאמה זוהי התקופה שממאורעות תרפ"ט ואילך: "הרוח הסיע את צריפי והעמידי בלא מחסה" (עמ' תפא); "פשט את ידו ובדק את הדלת. נשברה הדלת ונפלה. פשט את ידו ובדק את החלונות. נשברו החלונות ונפלו. לבסוף הגביה עצמו ועלה לגג. כיון שעלה נפל הגג. צחק בי הרוח ואמר, ביתך שבנית היכן הוא? אף אני שאלתי, היכן ביתי. אבל לא צחקתי" (שם). שלהי התקופה השנייה, שבה שכניה של האומה "יוצאים עליה למלחמה. עומדת היא על נפשה ומאזרת עוז וגבורה מפני שיודעת שאם נופלת בידי אויביה אין רחמים עליה", הם כאן בניין הבית עמוק-היסודות והכשרת הגן סביבו, ובהשאלה: מלחמת העצמאות והקמת מדינת ישראל.⁸¹ בשלב זה המספר שווה-כוח ל"שר הרוחות" ולא "בזוי וחלש" הימנו; וכבתיאור המובא ב'אורח נטה ללון' – "ואינה מתיראת מפני הגפת תריסים ושפעת קלגסים" (ההדגשה שלי) – גם תריסי ביתו של המספר ב"מאויב לאוהב" מוגפים (עמ' תפא), והוא אינו מתירא מ"שפעת הקלגסים" (המגולמים כאן בדמותו של "שר הרוחות").

בתקופה השלישית, "של אומה ככל האומות", "הרוח [...] נוהג עמי בדרך ארץ" (עמ' תפב). בהקשר של הסיפור במדור זהו בז'זמנית תיאור מציאותי –

וחזון: מכאן, אלגוריה (כאמור, מתוקף שילובו של סיפור זה במדור בשנת 1953) לתקופה שלאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק והתבססותה של מדינת ישראל, כאשר "היחסים בין היהודים לערבים חדלו להתנהל כעימות בין מדינות [...] הסכסוך הערבי-יהודי התמקד כעת במפגש בין בני-אדם, פנים אל פנים, במדינה אחת, אלה מנצחים ואלה מנוצחים"⁸² – "ומאחר שהוא נוהג כבעל-תשובה גמור איני מזכיר לו מעשיו הראשונים" (עמ' תפב); ומכאן, חזון לעתיד לבוא, כשחיווי של המספר – "ואני אוהב אותו אהבה גמורה. ואפשר שאף הוא אוהב אותי" (עמ' תפב) – יהיה למציאות.⁸³

מעין סיכום לשלוש הקריאות אפשר למצוא בדבריה של ניצה בן-דב על "החלום הציוני" של עגנון (המופיע בדברי המספר ב"עד הנה"), דברים אשר מאירים מן הזווית הביוגרפית את העיסוק בקטבים ובקונפליקטים שנדונו לעיל:

כאשר בא שמואל יוסף עגנון בשנת 1908 בשערי יפו לארץ-ישראל, מחוז חלומותיו ומוקד געגועיו, הוא כבר בא אז אל הגירוש מגן העדן. ארץ-ישראל האמיתית הייתה שונה מזו שהצטיירה לו בהזיה ובדמיון. הפער בין החלום למציאות גרם לו לעזוב את חלום עבודת-האדמה בארץ-ישראל, שמעולם לא התממש, ולחזור ולטפח את חלום התרבות באירופה הישנה [...] צער הגלות זירז את שיבתו של שמואל יוסף לארץ-ישראל ב-1924. והפעם זוהי שיבה מאוחרת, מפוכחת, שואבת את עוצמתה בהכרה שאת גן-העדן צריך ליצור במו-ידיך [...] בארץ-ישראל, הישנה-החדשה, ארץ-החלום, הכיסופים וגם הממש, מתגלם גן-העדן האפשרי.⁸⁴

חתימה

תהא הקריאה שתיבחר בידי הקוראים אשר תהא – ייתכן בהחלט שאף לא אחת מן השלוש אלא אחרת – בכל מקרה אפשר לומר שהעיקרון המארגן של המדור הוא "המרחק הכפול",⁸⁵ כלומר המרחק הפיזי שבין עם ישראל לארצו והמרחק שבין מצב הארץ בפועל לדימויה בהגות היהודית לאורך הדורות.

ונדיבות לב וחסד ועושים רצונו יתעלה מאהבה הם עתידיים לתפוס בה את המלכות ומלכותם תהא נמשכת והולכת לעולם ולעולמי עולמים. (עמ' תס)

הדברים נאמרים מפי לא אחר מאשר אברהים ביי הערבי, היושב תחת העץ בדרך לדגניה ומקביל שם את פניו של שלוח האל ששב זה מקרוב אל ארצו. חל כאן היפוך יוצרות אירוני: אברהם, אבי האומה, שקיבל את מלאכי האל שבאו לבשר לו על הולדת בכורו ואב-האומה לעתיד-לבוא "תחת העץ" (צירוף זה נזכר פעמיים בתשעת הפסוקים המתארים את נסיבות המפגש בפרק י"ח של ספר בראשית), בקרבת חברון, מתגלגל לדמותו של אברהים הערבי ולהבטחת הצמיחה, השגשוג והריבונות על הארץ. ביי, שביטו חרב (עמ' תס) כבר בגרסת הסיפור שנדפסה בשנת 1941, הפך בקריאת הסיפור במדור בשנת 1953 לנציגו של הנוכח-הנפקד, המבטיח לשומרי אמוני ישראל שהם, ואולי לא אחיהם החילונים, שיתפסו בבוא היום את ה"מלכות".

דבריו העקרוניים של גרשון שקד על יצירת עגנון, שבהם אחתום את דברי מקבלים בקריאה שכזאת של "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" משנה תוקף, ואולי נוספת להם אף נימה אקטואלית:

ולבסוף, יש אולי טעם להטעים נושא אחד ביצירתו של עגנון, שתשומת-הלב לא הוסכה אליו די הצורך, נושא שהסופר נשא עמו ממחוז הילדות מתוך אמונה גדולה בארץ החדשה, ושנתנסח בשאלה שהיתה מחוץ לתחום-עניינם של מרבית סופרי העליה השניה: הפה תהי השכינה שורה? כבר מסיפורו הראשון ("עגנות"), מן הניגוד שבין מדרש-הפתיחה לסיפור גופו, מסתבר שהשכינה שורה לעיתים דווקא בגולה – ולא בארץ-ישראל המיועדת לדיסהארמוניה נוראה ובשל כך לעגנות גיבוריה. השאלה שבה ועולה ברבים מסיפורי הארץ-ישראלים [...] האם אפשר לבנות קיום יהודי חיובי (גאולה שבנפש ולא רק גאולה שבחומר) בארץ-ישראל? התשובה נשארת פתוחה ובסיפורים שונים היא עשויה להתפרש בצורות שונות. מכל-מקום, זו שאלה שהטרידה את היצר, לא נתנה לו מנוח כל ימיו, וגם בענין זה לא קיבל את הנורמה הציונית כפשוטה.⁹⁰

השקפת העולם של עגנון, כלפי הציונות בכלל ובנוגע לסכסוך הערבי-יהודי בפרט, נדונה במחקר בהרחבה.⁸⁶ על פי רוב התמקדו הדיונים הפרשניים ביצירות אשר נתפסות כמשקפות במובהק את האידיאולוגיה של עגנון בנושאים כבדי משקל אלה: הרומנים תמול שלשום, אורח נטה ללון ושירה (בסדר חשיבות יורד לעניין זה), ובעיקר הסיפורים "עגנות", "שבועת אמונים", "עידו ועינם", "עד עולם", "כיסוי הדם", "הסימן", "לפנים מן החומה", "תחת העץ" ומ"אויב לאהב". יוצא אפוא ששלושה מן הסיפורים המרכזיים לעניין זה נמצאים במדור "סיפורים נאים של ארץ-ישראל"; ועם כל החשיבות שבפרשנותם בפני עצמם, יש להוסיף עליהם גם את המדור בכללותו. יש לקוראו הן בגילוי והן בכיסוי – למשל, בהדחת אזכורי הציונות לשוליים: בשנים שהעלו על נס את תקומת ישראל, את תרומתם של דור הבנים – "מגש הכסף" – למאבק, את סממני הריבונות הראשונים מקץ אלפיים שנות גולה, היו עיניו של עגנון נשואות אל העבר, הצופן לשיטתו את העתיד. דומה שבאמצעות סיפורי המדור ביקש להתמקד דווקא בצורך לבסס את האחיזה בארץ, ששבריריותה מומחשת בכמה מסיפוריו, בכוח האמונה ולא רק בכוח הזרוע. דמות המופת שלו אינה ה"צבר" פרוע הבלורית, אלא אותו יהודי עתידי שהוא מציירו בעיני דמיונו ב"תחת העץ": ספרא וסיפא, שבכוח אמונתו המלאה באלוהיו משליט את ריבונותו "כאדם שאימתו מוטלת בתוך ביתו" (עמ' תנו). פנטזיות הגאולה והתיקון שהסיפורים השונים כאן מכוונים אליהן מתוך תודעה הטרודה בהיעדר הריבונות, ושעם פרסומם – כאמור, בשנים 1908-1942 – עמדו בקנה אחד עם החזון הציוני, הפכו בעצם העמדת המדור בשנת 1953 לחזון דתי מתחרה ומערער.

בכך מצטרף מדור הסיפורים לעדויות נוספות בדבר הסתייגותו של עגנון מן החזון הציוני כפי שהתממש כחמש שנים קודם להעמדת המדור, בקום המדינה, מתוך תפיסה שזוהי רק "ראשית צמיחת גאולתנו", ולא שיאה⁸⁷ – ברוח משנתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שראה במפעל הציוני מכשיר לכינונם של חיים יהודיים מלאים בארץ-ישראל מתוקף צו שמימי.⁸⁸ מול החזון הציוני, החילוני ביסודו, העמיד עגנון במדור זה, ובייחוד בסיפור "תחת העץ", אוטופיה ציונית-דתית:⁸⁹

יודע אני ארץ-ישראל למי מיועדת, אינה מיועדת אלא לישראל, אלא למי מישראל, מי שנתן בהם הבורא יתעלה פאר וכבוד וכוח וגבורה

נספח: פרטי הסיפורים

בטבלה שלהלן רוכזו נתונים עיקריים על אודות כל אחד ואחד מן הסיפורים שבמדור "סיפורים נאים של ארץ-ישראל", על פי סדר הופעתם בו. הנתונים הביבליוגרפיים שאובים ברובם מן הביבליוגרפיות של ארנון⁹¹ ודוד⁹².

שם הסיפור ושמות חלופיים	סדר כרונולוגי של הופעתו	השתלשלות הפרסום	זירת ההתרחשות ומועדה	הדמויות המרכזיות
"עגונות"	1	נדפס לראשונה בהעומר: קובץ ספרותי-מדעי, חמ"ד, ירושלים, ב, א, 1908, עמ' 53-65; שב ונדפס: "בסוד ישרים", 1921; הארץ, 9.12.1966; תוכנן להיכלל ב"ספר יצירה" ⁹³ ובכרך ב של מהדורת כל הסיפורים, על-פי התכנון הראשוני (1928). לבסוף נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	"היישוב הישן" בירושלים, ככל הנראה בשלהי המאה התשע-עשרה	דינה, בת הגביר ר' אחיעזר, שזה מקרוב עלה לירושלים, והאמן הירושלמי בן-אורי
"מעשה רבי גדיאל התינוק"	2	נדפס לראשונה במקלט, ניו יורק, ד, 1920, עמ' 206, 409; שב ונדפס כספר עברי נפרד שזהו שמו, ברלין, 1925; דבר, 26.3.1937; ספר המועדים, ב, שלוש רגלים, פסח, עמ' 294-292, 1948; נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	אחת הקהילות היהודיות הקדומות בארץ-ישראל או בסביבתה (כן נזכרים חמי טבריה), העת העתיקה	רבי גדיאל התינוק, "מעין אצבעוני ארצישראלי"; כומר מעליל עלילת דם
"רבי כתריאל שליח ציבור"	11	נדפס לראשונה בהארץ, 16.9.1936; שב ונדפס בירח האיתנים: ילקוט, עמ' 152-155, 1942; נכלל בכרך ח (אלו ואלו), 1941	ירושלים, מועד ההתרחשות אינו ברור	חסיד ירושלמי; רבי כתריאל
"כהן אמת"	13	נדפס לראשונה בכרך ח (אלו ואלו), 1941	ירושלים, בין 1840 ל-1917	נחמיה כהן, נחתום ירושלמי, והרב באשי
"מעשה רבי יוסף או תורה לשמה" (ירושלים)	5	נדפס לראשונה בדבר, 10.7.1925, עמ' 3; נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	ירושלים, בין 1840 ל-1909	רבי יוסף, רב ירושלמי
"ברית אהבה"	4	נדפס לראשונה בדבר, 1.6.1925, עמ' 2; שב ונדפס בההד, ג, יב, 7.8.1929; נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	ירושלים, בין 1840 ל-1909	חוף ימה של יפו, מועד ההתרחשות אינו ברור
"לבב אנוש"	3	נדפס לראשונה בהתקופה, ורשה, כב, 1924, עמ' 63-68; נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	ירושלים, בין 1840 ל-1909	חוף ימה של יפו, מועד ההתרחשות אינו ברור
"המנין" / "ל"ג בעומר במירון"	7	נדפס לראשונה בסיפורי אגדות, 1931; שב ונדפס בההד, אייר תרצ"ג; דבר, 20.5.1935; נכלל בכרך ו (בשובה ובנחת), 1935	ירושלים, בין 1840 ל-1909	חוף ימה של יפו, מועד ההתרחשות אינו ברור
"אבני המקום"	14	נדפס לראשונה בגזית, ד, ז-יב, ינואר-יוני 1942, עמ' 5-6	ירושלים, בין 1840 ל-1909	חוף ימה של יפו, מועד ההתרחשות אינו ברור

שם הסיפור ושמות חלופיים	סדר כרונולוגי של הופעתו	השתלשלות הפרסום	זירת ההתרחשות ומועדה	הדמויות המרכזיות
"עגונות"	1	נדפס לראשונה בהעומר: קובץ ספרותי-מדעי, חמ"ד, ירושלים, ב, א, 1908, עמ' 53-65; שב ונדפס: "בסוד ישרים", 1921; הארץ, 9.12.1966; תוכנן להיכלל ב"ספר יצירה" ⁹³ ובכרך ב של מהדורת כל הסיפורים, על-פי התכנון הראשוני (1928). לבסוף נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	"היישוב הישן" בירושלים, ככל הנראה בשלהי המאה התשע-עשרה	דינה, בת הגביר ר' אחיעזר, שזה מקרוב עלה לירושלים, והאמן הירושלמי בן-אורי
"מעשה רבי גדיאל התינוק"	2	נדפס לראשונה במקלט, ניו יורק, ד, 1920, עמ' 206, 409; שב ונדפס כספר עברי נפרד שזהו שמו, ברלין, 1925; דבר, 26.3.1937; ספר המועדים, ב, שלוש רגלים, פסח, עמ' 294-292, 1948; נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	אחת הקהילות היהודיות הקדומות בארץ-ישראל או בסביבתה (כן נזכרים חמי טבריה), העת העתיקה	רבי גדיאל התינוק, "מעין אצבעוני ארצישראלי"; כומר מעליל עלילת דם
"רבי כתריאל שליח ציבור"	11	נדפס לראשונה בהארץ, 16.9.1936; שב ונדפס בירח האיתנים: ילקוט, עמ' 152-155, 1942; נכלל בכרך ח (אלו ואלו), 1941	ירושלים, מועד ההתרחשות אינו ברור	חסיד ירושלמי; רבי כתריאל
"כהן אמת"	13	נדפס לראשונה בכרך ח (אלו ואלו), 1941	ירושלים, בין 1840 ל-1917	נחמיה כהן, נחתום ירושלמי, והרב באשי
"מעשה רבי יוסף או תורה לשמה" (ירושלים)	5	נדפס לראשונה בדבר, 10.7.1925, עמ' 3; נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	ירושלים, בין 1840 ל-1909	רבי יוסף, רב ירושלמי
"ברית אהבה"	4	נדפס לראשונה בדבר, 1.6.1925, עמ' 2; שב ונדפס בההד, ג, יב, 7.8.1929; נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	ירושלים, בין 1840 ל-1909	חוף ימה של יפו, מועד ההתרחשות אינו ברור
"לבב אנוש"	3	נדפס לראשונה בהתקופה, ורשה, כב, 1924, עמ' 63-68; נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931	ירושלים, בין 1840 ל-1909	חוף ימה של יפו, מועד ההתרחשות אינו ברור
"המנין" / "ל"ג בעומר במירון"	7	נדפס לראשונה בסיפורי אגדות, 1931; שב ונדפס בההד, אייר תרצ"ג; דבר, 20.5.1935; נכלל בכרך ו (בשובה ובנחת), 1935	ירושלים, בין 1840 ל-1909	חוף ימה של יפו, מועד ההתרחשות אינו ברור
"אבני המקום"	14	נדפס לראשונה בגזית, ד, ז-יב, ינואר-יוני 1942, עמ' 5-6	ירושלים, בין 1840 ל-1909	חוף ימה של יפו, מועד ההתרחשות אינו ברור

<p>"השנים הטובות" / "ספור השנים הטובות"</p>	<p>6</p>	<p>נדפס לראשונה במולדת, ט, ג, 1927, עמ' 167-176; שב ונדפס בההד, ז (ניסן), עמ' 23-26, 1932; מבחר הסיפור הארצישראלי, עמ' 167-173, 1938; עתידות, ג (סתיו-חורף), עמ' 4-11, 1959; גזית, כה, 289-296, עמ' 19-16, 1967; נכלל בכרך ג (מאז ומעתה), 1931</p>	<p>"היישוב הישן" בירושלים, מועד ההתרחשות אינו ברור</p>	<p>המספר, בן דמותו של עגנון, וארבעה דורות במשפחה ירושלמית מן "היישוב הישן"</p>
<p>"עינינו הרואות" ("שיחה")</p>	<p>10</p>	<p>נדפס לראשונה בדבר, ערב סוכות תרצ"ו, 11.10.1935, עמ' 15; שב ונדפס בחמישים סיפורים, ירושלים, עמ' 265-270, 1956; נכלל בכרך ח (אלו ואלו), 1941</p>	<p>"היישוב הישן" בירושלים, לא לפני 1835 (עליית החסידים לירושלים)</p>	<p>המספר וצדיק נסתר</p>
<p>"מאויב לאוהב"</p>	<p>12</p>	<p>נדפס לראשונה בהמרץ, 30.5.1941; נכלל בכרך ח (אלו ואלו), 1941⁹⁴</p>	<p>שכונת תלפיות בירושלים, בתקופת "המאורעות"</p>	<p>המספר, בן דמותו של עגנון, ו"מלך הרוחות"</p>

<p>"תחת העץ" 8</p>	<p>נדפס לראשונה בדבר, מוסף לשבתות ולמועדים, ט, יד, 2.2.1934; שב ונדפס בההד, ט, י (תמוז), עמ' 24-25, 1934; ספר המועדים, ה: ימי מועד וזכרון, עמ' 399-400, 1954; נכלל בכרך ו (בשובה ובנחת), 1935</p>	<p>בדרך לדגניה, לא לפני 1909 (העלייה לקרקע באם-ג'וני). להערכת סדן (114) - סמוך מאוד לתום מלחמת העולם הראשונה</p>	<p>המספר, בן דמותו של עגנון ו"שר גדול משרי ישמעאל" (עמ' תמט)</p>
<p>"ההדלקה" 9</p>	<p>נדפס לראשונה במנחה לדוד: קובץ מאמרים בחכמת ישראל, מוגש ליובל השבעים של החכם ר' דוד ילין, ירושלים, 1935, עמ' רנב-רנג; שב ונדפס בההד, י, ח (אייר), עמ' 17, 1935; דבר, 10.5.1936; דבר, 28.4.1937; דבר, מוסף לילדים, 19.5.1938; מבחר הסיפור הארצישראלי, עמ' 174-176, 1938; "שלוחות", ירושלים, אייר, 1953; תרבות, לונדון, ו, 9-7, עמ' 16-17, 1953; נכלל בכרך ו (בשובה ובנחת), 1935</p>	<p>"היישוב הישן" בצפת ובהר מירון, לאחר מלחמה עקובה מדם שהשתוללה בארץ, "מחמת המלכים שיצאו למלחמה זה על זה והייתה ידו של עשו בישמעאל וידו של ישמעאל בעשו ויד שניהם בישראל" (תסב)</p>	<p>תושבי צפת ועולים שזה מקרוב באו מן הגולה (ראו גם "היד החזקה", ספר סופר וסיפור, 1938)</p>

48. נדרים כ' ע"ב.
 49. עגנון, על כפות המנעול, עמ' 473.
 50. תענית ח' ע"א.
 51. עגנון, על כפות המנעול, שם.
 52. עבודה זרה כ' ע"ב. וראו במקבילות שמחות ברייתות מאבל רבתי פרק ו' הלכה ה' מסכת כלה רבתי, פ"ג ה"א.
 53. עגנון, על כפות המנעול, שם.
 54. איכה א' ח'-ט'.
 55. על כפות המנעול, עמ' 474.
 56. כתובות ס"ג ע"ב.
 57. שם, ק"א ע"א.
 58. נידה ד' ע"ב.
 59. שם, ס"ד ע"ב.
 60. עגנון, על כפות המנעול, שם.
 61. יבמות נ"ב ע"א.
 62. עגנון, על כפות המנעול, עמ' 476-477.
 63. שם, עמ' 478.
 64. שיר השירים ז' ג'.
 65. שיר השירים רבה פרשה ז' ד"ה ב', מדרש תנחומא פרשת כי תשא סימן ב', פסיקתא רבתי (איש שלום) פרשה י' ד"ה "כי תשא את".
 66. ויקרא י"ח י"ט.
 67. עגנון, על כפות המנעול, עמ' 374.
 68. עגנון, שירה, עמ' 48.
- גור אלרואי – מרדיפת הנושכים לנשיכת הכלב
1. קובץ "השומר": תעודות, זכרונות ודברי-הערכה כתובים בידי ותיקי "השומר" (תל-אביב: ארכיון העבודה, תרצ"ז).
  2. ספר העליה השנייה, עורכת ברכה חבס (תל-אביב: עם עובד, תש"ז).
  3. משה ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית: ציונים ומקורות (עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, תש"ב).
  4. דוד קלעי, פנקס קטן: העליה השנייה לשנת הארבעים (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 1944).
  5. דוד קלעי, העליה השנייה (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 1946).
  6. מוטי זעירא, קרויעם אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית (ירושלים: ידי יצחק בן צבי, 2002), עמ' 145.
  7. שם, עמ' 201 ואילך.

8. אנשי העליה השנייה: פרקי זכרונות, כרך ד, עורכים נחמן תמיר וצבי לבנה (תל-אביב: המרכז לתרבות ולחינוך, תשל"ב), עמ' 1.
  9. שם, עמ' 19.
  10. אנשי העליה השנייה, כרך א, עורכים תמיר ולבנה (תל-אביב: המרכז לתרבות ולחינוך, תשל"א), עמ' 123.
  11. שם, כרך ג, עמ' 116-117.
  12. דבורה דביר, "מתוך אלכום ישן", הפועל הצעיר, 3, כ' בתשרי תשכ"א (11.10.1960), עמ' 7.
  13. כל ההפניות לרומן מתייחסות לעגנון, תמול שלשום (ירושלים ותל אביב: שוקן, 1979), הדפסה 16. מכאן ואילך אציין רק מספרי עמודים.
  14. ברוך קורצווייל, מסות על סיפור ש"י עגנון (ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשכ"ג), עמ' 112.
  15. גרשון שקד, "חלקת השדה הנטושה: הערות לאפילוג המושמט", מאזנים, לב, ג, שבט תשל"א, עמ' 214.
  16. דן לאור, "ציוניותו של עגנון", ש"י עגנון – היבטים חדשים (תל-אביב: ספרית פועלים, 1995), עמ' 43.
  17. שם.
  18. אברהם באנד, "החטא ועונשו ב'תמול שלשום'", בתוך ש"י עגנון בביקורת העברית (פרשנות לרומנים), כרך ב, עורך אבינועם ברשאי (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1992), עמ' 305-306.
  19. דן לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1998), עמ' 65.
  20. שם, עמ' 99.
  21. ראו שרה הגר, "התהוות המיבנה ואחדותו", בתוך ש"י עגנון: מחקרים ותעודות, עורכים גרשון שקד ורפאל וייזר (ירושלים: מוסד ביאליק, 1978), עמ' 154-194.
  22. שם, עמ' 190.
  23. ניצה בן-דב, "תמול שלשום – מבוא", בתוך ש"י עגנון, תמול שלשום, סדרת עם הספר (תל-אביב: ידיעות אחרונות, 2008), עמ' ז.
  24. בן-דב, אהבות לא מאושרות: תסכול אירוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון (תל-אביב: עם עובד, 1997), עמ' 362-363.
  25. בן-דב, "מבוא", עמ' ז.
- גדעון טיקוצקי – "סיפורים נאים של ארץ-ישראל"
1. בבלי עירובין יג ע"ב; וראו דן לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1998), עמ' 338; לאור, ש"י עגנון, סדרת גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי (ירושלים: זלמן שזר, 2008), עמ' 128.
  2. הפרטים הביבליוגרפיים על פי יוחנן ארנון, ביבליוגרפיה של שמואל יוסף עגנון ויצירתו (תל-אביב: עתיקות, 1971), אלא אם צוין אחרת. עיינו בספרו על פי מפתח

- שמות הסיפורים. מכיוון שמרבית סיפורי המדור זכו ממילא לאינטרפרטציות מפורטות, הסתפקתי בציון המגמות העיקריות של פרשנותם.
3. דינה שטרן, עגנון המכוסה מן העין (ירושלים: ראובן מס, 2000), עמ' 6.
4. לאור, חיי עגנון, עמ' 58.
5. מובא אצל הלל ברזל, שמואל יוסף עגנון: מבחר מאמרים על יצירתו (תל-אביב: עם עובד וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות, 1982), עמ' 405.
6. כך, גוסטב קרויאנקר קראו כביטוי למתח שבין החיים לרוח, "בין משמעות להוויה, בין נשמה ליצירה". ראו גוסטב קרויאנקר, יצירתו של ש"י עגנון, תרגם מגרמנית יעקב גוטשלק, מסת מבוא והערות מאת דן לאור (ירושלים: מוסד ביאליק, 1991), עמ' 78; ויצחק בקון, כארבעים שנה מאוחר יותר, קבע כי "אנו שומעים כאן את סיפורו של אחד הסופרים הצעירים העברים הבודדים, שביצירותיהם העמידו במרכז את הצעיר הבודד, המשולל אהבה" – בהתייחסו בהכרח לבן-אורי (מובא אצל ברזל, עמ' 410). לקראת סיום דבריו הוא קובע כי "מול הטררגדיה של האמן והאמנות שלו, עומדת הטררגדיה של יחזקאל, של הצעיר היהודי השורשי [...] אחיזה בכל מקום שהוא (גם בארץ)" (שם, עמ' 426).
7. גרשון שקד, "הצומת, או הפה תהי השכינה שורה? (על ש"י עגנון)", הסיפורת העברית 1980-1980, כרך ב (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד וכתר, 1983), עמ' 165.
8. ארנה גולן, "הסיפור 'עגונות' והעליה השנייה", מאזנים לב, ג (שבט תשל"א), עמ' 215-216. גולן הוסיפה ואמרה: "דומה שעגנון מביע בסיפור זה את תפיסתו ההיסטוריוסופית כי 'לתחייה' קודמת הינתקות מוחלטת מן הגולה, מהוויתה ומסכימת חשיבתה. עם זאת, יש להקים בארץ 'ארון קודש' – ואף קודם להקמתו של 'פלטריין'. כלומר, מעשה התחייה הציוני חייב להתבסס על ערכי היהדות, על תורה ואמונה, אך עם זאת להשתחרר מסכימות הערכים שבראשם הלמדנות, העושר וגדולה בנוסחן הגלותי [...] לפי השקפה זו נותק המעשה הציוני מכל תחושה של המשכיות היסטורית או על-היסטורית ליהדות ולערכיה הפנימיים, והריהו מתקיים מכוחו של ניסיון למצוא פתרון לבעיות הפרט היהודי או לבעיות מטריאליסטיות. תפיסה זו הבדילה את עגנון משאר חבריו לעלייה" (שם, עמ' 222-223).
9. שטרן מסיבה את תשומת הלב להופעת הבכורה של הסיפור בכתב העת העומר דווקא ב"מדור לציונות מדינית" (67, ההדגשה במקור).
10. שטרן, עמ' 67, 69.
11. במכתב לפישל לחובר. ראו לאור, חיי עגנון, עמ' 119.
12. גרשם שלום, "מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה", בתוך דב סדן ואפרים א. אורבך (המביא לבית הדפוס), לעגנון שי: דברים על הסופר וספריו, מהדורה שנייה (ירושלים: הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית, 1966).

13. שלום, עמ' 289-305. התייחסויות בולטות נוספות לסיפור זה ראו אצל קרויאנקר (עמ' 120), עליזה שנהר-אלרעי, הפנים לפנים: תשתיות בסיפורי עגנון (תל-אביב: פפירוס, 1989), עמ' 49-78; ואסתר פוקס, אמנות ההיתממות: על האירוניה של ש"י עגנון (תל-אביב: מכון כץ לחקר הספרות העברית, 1985), עמ' 51.
14. עגנון לזלמן שוקן, מכתב מיום 25.8.1948, ש"י עגנון – שלמה זלמן שוקן: חילופי אגרות (תרע"ו-תשי"ט), הביאה לדפוס והקדימה דברים אמונה ירון (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1991), עמ' 38.
15. משולם טוכנר, פשר עגנון, הקדים מבוא דב סדן (תל-אביב: הוצאת אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאת מסדה, 1968), עמ' 50-61.
16. אותה משרה שנתקנה בידי "השער העליון" התורכי ורווחה בארץ מן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה עד קץ השלטון התורכי בארץ.
17. Arnold J. Band, *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S.Y. Agnon* (Los Angeles and Berkeley CA: University of California Press, 1968), p. 271. העדות הסופית למקורו הכהני של נחמיה הנחנתום היא שבשעת פטירתו ידיו היו משולבות כבשעת ברכת כהנים. ההרמוניה הנלווית לתיאור זה (ודרכו לסיפור כולו) ראוי שתעמוד בסימן שאלה למקרא טקסט שחיבר עגנון בשנת 1929, "לאחר פרעות תרפ"ט": "שבת בבית הכנסת בבת גלים) קראו ל... לעלות לתורה כהן. עלה ובירך הגומל. במוסף שאלתי אותו למה אין מעלתו בא ומרחץ את ידיו לנשיאת כפים. חיך וזקף ידו האחת כנגדי וראיתי שאין לה אצבעות ויד שניה גם כן לא היתה לו שקצו לו האויבים." עגנון, מעצמי אל עצמי (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1976), עמ' 408.
18. התיארוך – על פי המשפט המופיע בסיפור: "רבי שמואל סלאנט זכרונו לברכה שהיה בימיו של רבי יוסף רב בירושלים" (עמ' תכו). הרב והפוסק יליד רוסיה היה דמות מרכזית בעיר בשנים 1840-1909, תרם אז ליישוב סכסוכים והשווה את מעמד עדת האשכנזים לזה של עדת הספרדים. קולת, כרך 1, חלק א, עמ' 758.
19. דן לאור, ש"י עגנון: היבטים חדשים (תל-אביב: ספרית פועלים, 1995), עמ' 50.
20. בעניין זה יש להזכיר את דברי גרשון שקד על אודות סלטוליו של יצחק קומר, גיבור תמול שלשום, בין שתי ערים אלו, המייצגות קטבים בתודעת הגיבור: בין ציונות ליהדות, ובין גאולה לגלות (שקד, עמ' 206-207); ואת דבריו של דן לאור על אודות הרומן: "הישיבה ביפו מתקשרת לתהליך של התפקרות ונטישת המסורת (כפי שאירע לעגנון באותן שנים), ואילו המעבר לירושלים מתקשר לתהליך של 'חזרה בתשובה' – כפי שאירע לעגנון עם עלייתו השנייה לארץ ב-1924-1925" (לאור, היבטים חדשים, עמ' 42).
21. לאור, חיי עגנון, עמ' 155.
22. קרויאנקר, עמ' 116; עמ' תמ.
23. ש"י פנאלי, יצירתו של ש"י עגנון: מסת מחקר (הוצאת תרבות וחינוך, 1960), עמ' 27, וראו שם גם עמ' 74.

24. בהמשך נדפס בכותרת "רשב"י מרפא חולים" בירחון הספרותי הדתי ההד באייר תרצ"ג. על ההבדלים בין נוסחו שם לבין "המנין" באלו ואלו ראו חיה בריצחק, מעשה סיפור – מחקרים בסיפורת היהודית: מוגשים ליואב אלשטיין, עורכים אבידב ליפסקר ורלה קושלבסקי (רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2006), עמ' 277-295.
25. Band, p. 270.
26. בר יצחק, עמ' 294.
27. ג' שקד, "הצומת", עמ' 214.
28. שם, עמ' 196. הסוגריים במקור.
29. Band, p. 271.
30. לאור, היבטים חדשים, עמ' 52.
31. דב סדן, על ש"י עגנון: מסה עיון וחקר (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1959), עמ' 114.
32. שם, עמ' 117-118.
33. ג' שקד, "הצומת", עמ' 214.
34. לאור, היבטים חדשים, עמ' 54.
35. שם.
36. מלכה שקד, הקמט שבעור הרקיע: קשרי קשרים ביצירת ש"י עגנון (ירושלים: מאגנס, 2000), עמ' 51.
37. על פי דיווח בעיתון הארץ, הספר ראה אור לכל המאוחר בספטמבר 1935. ראו י. ביבר, "מנחה לדוד", הארץ, 25.9.1935, עמ' 17.
38. מתוך מכתב אל י"ל מאגנס, תרצ"א, עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 413.
39. מ' שקד, עמ' 88. לעניין שם הסיפור, העשוי להשתמע הן כחיובי (הדלקה, לשון העלאת מדורה גדולה לשם שמחה והילולה) והן כשלילי (לשון הצתה, או גרימת דלקה), יזכרו גם דבריו של הסופר על התיבה "דליקה" – שמו הערבי של האזור, שבו קמה לימים קבוצת כינרת (עגנון טען כי הוא שנתן לה את שמה): "בשם דליקה אנו שומעים את השם עד-לקום שנזכר בספר יהושע יט לג" ("מכתב לעורך הארץ", תשי"ח, מעצמי אל עצמי, 419; לאור, חיי עגנון, 52).
40. עגנון, עגנון-שוקן, עמ' 194.
41. סדן, עמ' 98.
42. שם, עמ' 103.
43. מ' שקד, עמ' 51.
44. שם, עמ' 88. נתון זה אינו מצוין בביבליוגרפיה של ארנון ומובא בספרה של שנהר-אלרעי (עמ' 125). זהו מועד הופעתו של הסיפור "שיחה", נוסחו הראשון של סיפור זה.
45. ברוך קורצווייל, מסות על סיפורי ש"י עגנון (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1962), עמ' 307-308.

46. שנהר-אלרעי, עמ' 155.
47. שם, עמ' 156.
48. מ' שקד, עמ' 160.
49. שם, עמ' 52-53.
50. שם, עמ' 173.
51. שם.
52. מולדת, ט, חוברת ג, 1927; לאור, חיי עגנון, עמ' 196.
53. עגנון, עגנון-שוקן, עמ' 194.
54. לאור, חיי עגנון, עמ' 185; עגנון, עגנון-שוקן, עמ' 183.
55. לאור, חיי עגנון, עמ' 302, 680; מכון שוקן ירושלים, תיק 342.
56. מבין הסיפורים, היחיד אשר נכלל במדור ולא כונס קודם לכן באחד מקובצי הסיפורים של עגנון הוא "אבני המקום" (1942).
57. ההנחה כאן ובהמשך היא שעגנון אמנם פרסם את המהדורה המחודשת בשנת 1953, אך יש להניח שאת המדור "סיפורים נאים של ארץ-ישראל" התקין איזה זמן קודם לכן. מחמת היעדר מועד מדויק תיחשב גם התקנת המדור ככזאת שנערכה בשנת 1953.
58. שטרן, עמ' 68.
59. ג' שקד, "הצומת", עמ' 215. עגנון היה עשוי לשלב במדור גם את "מדרש זוטא" (התפרסם לראשונה במאזנים, ב, כח, תר"ץ-תרצ"א, עמ' 3-4), אך בחר במודע שלא לעשות כן – אולי בשל הביקורת הפוליטית הסמויה שבמעין-מדרש זה (כנגד אנשי "ברית שלום" והשקפותיהם בסוגיית הסכסוך הערבי-יהודי), שאיננה סמויה כל עיקר (סדן, עמ' 109-114).
60. דומני שבלתי אפשרי לפענח באופן חד-משמעי את רציונל העריכה של עגנון, אלא רק להציע אפשרויות שונות להארתו. אפילו במקום שעגנון חשף את שיקולי העריכה שלו באופן המפורש ביותר לכאורה ("התנצלות" החותמת את הכרך השמיני, "האש והעצים" [1962]), במהדורה השנייה של כל כתביו, עמ' שלה-שלו), הוא "גילה טפח וחשף טפחיים", כדבריו של אפרים א. אורבך על טקסט זה (לעגנון שי, עמ' 195). קשרי-הקשרים שעגנון מסרטט שם בין יצירות הכרך הם כביכול פונקציונליים ומתבקשים מאליהם, אך למעשה, הגיון העריכה המסתתר מאחוריהם – וקיים היגיון שכזה – ידוע רק לעורך עצמו; לקוראים לא נותר אלא לנסות ולפענח בעצמם את סוד הרצף.
61. להבדיל משינויי צורה ונוסח, שהוכנסו בחלק מן הסיפורים בהופעות השונות שלאחר פרסומם המקורי ולפני כינוסם במדור. הדוגמה המובהקת לענייננו היא השינויים המשמעותיים שהוכנסו בסיפור "עגונות" בהופעתו השנייה בשנת 1931, שנודעו, ככל הנראה, לחזק את האינטרפרטציה הסמלית שלו על חשבון פירושו כ"סיפור אהבים" כפשוטו. ראו Band, pp. 61-63.
62. דוגמאות כמעט אקראיות לחיבורים תורניים שבהם הצירוף "סיפורים נאים": "ספרן של צדיקים: בו יבואו אמרות טהורות מחמשים צדיקים [...] הרבה סיפורים

- נאים מקדושי עליונים [...] והרבה מהם אשר שמעה אזני מקדוש ה' [...] ר' ירחמיאל משה מקאזניץ", נאספו ונסדרו ע"י אלעזר דוב המנוח מ"ה אהרן, דפוס נ"א יאקאבי, ורשה, תרע"ד; "נמלצו לחכי: אמרות טהורות, פנינים יקרים, סיפורים נאים בדרך צחות ומליצה, מצדיקי וגאוני הדורות, על סדר הפרשיות והמועדים", נלקט ע"י יצחק באאמור"ר הר"ר יעקב קליין, המודיע, תשע"ה.
63. יפה ברלוביץ, להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרותיות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996), עמ' 205.
64. שם.
65. עגנון, "יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו", מעצמי אל עצמי, עמ' 130.
66. זאת על אף משיכתו של עגנון להתיישבות העובדת, כפי שהראה בין השאר יגאל שורץ, "בין דירה לקיבוץ: מעמדה ותפקידיה של ההתיישבות העובדת ביצירתו של ש"י עגנון", עתון 77 66-67, אב-אלול תשמ"ה, יולי-אוגוסט 1985, עמ' 28-29.
67. קורצווייל, עמ' 69.
68. דיכטומיה קיימת בתוך המדורים – למשל, בתוך סיפורי "פולין: סיפורי אגדות", שם דומיננטי המתח שבין יהודים לבין גויים ובין חסידים לבין מתנגדים (נושא זה לא יפורט כאן) – ובין חלק מן המדורים, כפי שיודגם להלן.
69. לאור, היבטים חדשים, עמ' 47, מעלה את האפשרות כי היא נכתבה בתגובה על המציאות של אותן שנים, ובעיקר נוכח חידוש גל העלייה לארץ (העלייה החמישית).
70. לאור, חיי עגנון, עמ' 262.
71. כפי שכבר הבחין קרויאנקר, עמ' 127.
72. מובן שהיה אפשר להציג כאן גם טענה ולפיה העיקרון המארגן של סיפורי המדור הוא הרבגוניות (או האקלקטיות, לחומרה) – במקומות, בזמנים, בטיפוסים ובגישות לסוגיות מרכזיות הקשורות בארץ-ישראל; אולם הסבר זה נראה לי פשטני מדי.
73. אולי כשם שבוצ'אץ היא הנקודה הארכימדית של כתבי עגנון בכללותם (הרצאותיו של דן לאור בסמינר "עגנון והחוויה היהודית", אוניברסיטת תל-אביב, סמסטר ב' תשס"ג).
74. בתרשים זה לא היה אפשר להביא לידי ביטוי עוד קשרי-קשרים רבים הנמתחים בין סיפורים אחדים, דוגמת התרחשות העלילה בל"ג בעומר או אזכורו של חג זה (ב"אבני המקום", "המנין" ו"ההדלקה"); העלייה ארצה ככזאת המניעה את ההתרחשות ("עגנון", "ברית אהבה", "לבב אנוש", "ההדלקה", ובמידה מסוימת גם "השנים הטובות", שם פותח המספר ואומר: "כשעליתי לירושלים" – עמ' תסג); הופעת ערביי הארץ ("עגנון", "אבני המקום", "תחת העץ", "ההדלקה", ובמשתמע – גם ב"מאויב לאוהב") ועוד.
75. יפה ברלוביץ ציינה את הפופולריות של מיתוס יהודי כיבר בספרות העלייה הראשונה (בין השאר בסיפורה של חמדה בן-יהודה "חוות בני ריכב", 1903)

- מתוך היענות "לצרכים נפשיים-תראפיים של העם, שכיתו נחרב ואוכלוסייתו נפוצה, והוא מבקש פיוס ונחמה לחסכיו, בדמות אחים עלומים שלא חזרו כביכול" (ברלוביץ, עמ' 135).
76. עגנון, אורה נטה ללון (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1951), עמ' 235-236.
77. שלמה אבינרי, הרעיון הציוני לגונויו (תל-אביב: ספרית אפקים, עם עובד, 1980), עמ' 27.
78. שם, עמ' 33.
79. ראו לאור, היבטים חדשים, עמ' 36.
80. דב סדן רמז בדבריו על זיקה אפשרית בין סיפור זה לתיאוריית שלוש התקופות שתובא להלן ("יש בו כמין דרמטיזציה של התיאוריה של שלוש התקופות", עמ' 120), אך לא עמד על האנלוגיה הברורה שקיימת להבנתי בין כל אחד משלבי הסיפור לבין כל אחת מן התקופות ההיסטוריות. הוא אף לא התייחס לעמידה השונה של הסיפור במדור זה, כלומר בשנת 1953, לעומת עמידתו המקורית כתריסר שנים קודם לכן.
81. לגן נלווית כאן בהכרח משמעות מטאפיזית, כשם שב"עד הנה" גנו של דוקטור לוי (אולי ב"דמותו של משה רבנו) מסמל את מורשת ישראל (על פי אברהם קריב, "ריבוי פרצופין וקלסטר אחד", מאזנים, מא, 1, סיוון תשל"ה, 1975, עמ' 10).
82. תום שגב, 1949: הישראלים הראשונים (ירושלים: דומינו, 1984), עמ' 56.
83. ובחזרה לקריאת הסיפור כפי שעמד מחוץ למדור, עם פרסומו בשנת 1941: אז היה עשוי לכוון לשלבים העיקריים בסכסוך הערבי-יהודי, כאשר נצחונו של המספר על "מלך הרוחות" הוא בבחינת נבואה לעתיד לבוא. עגנון, שהתייחס על הלוויים ("ראיתי את עצמי עומד עם אחי הלוויים בבית המקדש", "עם קבלת פרס נובל 1966 בשטוקהולם", מעצמי אל עצמי, עמ' 85), ניחן דווקא בחושם הנבואי של הכהנים; וכמו סיפור זה, כתב אפרים א. אורבך, גם "הסיפורים 'החוטפים' ו'שלוש עולמים' [ב"פרקים של ספר המדינה"] באו לעולם לפחות שש שנים קודם שנוסדה המדינה, אבל הם מדברים עליה כאילו קיימת היא מאז ומתמיד" (עמ' 217). וקצרה היריעה מלפרט עוד דוגמאות שכאלה.
84. בן-דב, אהבות לא מאושרות, עמ' 120.
85. על פי אלעזר שביד, מולדת וארץ יעודה: ארץ-ישראל בהגות של עם ישראל (תל-אביב: ספרית אפקים, עם עובד, 1979), עמ' 39.
86. בעיקר בידי דב סדן (עמ' 105-121); גרשון שקד, "כאן אדם חי בלא פרוגרמא ואדם מת בלא פרוגרמא? (מקומה של השקפת העולם הציונית ביצירתו של ש"י עגנון)", בצרון, חורף-אביב תשמ"ז, ח (סדרה חדשה), מס' 32-33 (362-363), עמ' 18-7; לאור, היבטים חדשים, עמ' 29-59; ומלכה שקד, עמ' 49-91.
87. ב"תפילה לשלום המדינה", שהיה אחד ממנסחיה, ובעקבות מונח שטבע הרב קוק שנים קודם לכן (ראו אצל לאור, היבטים חדשים, עמ' 58-59). הדגש צריך להינתן

8. עגנון, "בדמי ימיה", על כפות המנעול (ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשכ"ו, 1966). מספרי העמודים מתייחסים למהדורה זו.
9. אברהם באנד, "המספר הבלתי מהימן ב'מיכאל שלי' ו'בדמי ימיה'", בתוך שמואל יוסף עגנון – מבחר מאמרים על יצירתו, עורך הלל ברזל (תל-אביב: עם עובד, 1982), עמ' 320-329.
10. עדי צמח, "ככפל דמות – על 'בדמי ימיה' לש"י עגנון", מאזנים ס"ד, 8-7 (נובמבר 1988), עמ' 43-49.
11. Naomi B. Sokoloff, "Narrative Ventriloquism and Muted Feminine Voice: Agnon's *In the Prime of Her Life*," *Prooftexts* 9.2 (1989): 115-137.
12. אפרת גולן, "קריאה פמיניסטית של 'בדמי ימיה'", עלי-שיח 27-28 (קיץ 1990), עמ' 81-92.
13. רות גינזבורג, "'בדמי ימיה' מתה תרצה' או 'פה את רעיתי' כתרצה נאוה כירושלים איזמה כנדגלות", דפים למחקר בספרות 8 (1991-1992), עמ' 285-300.
14. ניצה בן-דב, אהבות לא מאושרות – תסכול ארוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון (תל-אביב: עם עובד, 1997), עמ' 192.
15. בן-דב, והיא תהילתך – עיונים ביצירות ש"י עגנון, א"ב יהושע ועמוס עוז (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2006), עמ' 68-71.
16. מיכל ארבל, כתוב על עורו של הכלב – על תפיסת היצירה אצל ש"י עגנון (ירושלים ובאר שבע: הקשרים, כתר ואוניברסיטת בן-גוריון, 2006), עמ' 41-46.
17. Yael Halevi-Wise, "Reading Agnon's *In the Prime of Her Life* in Light of Freud's *Dora*", *Jewish Quarterly Review* 98:1 (Winter 2008): 29-40.
18. שירלי סלע-לבבי, "המכתב הגנוב' של תרצה – הזדהות וחזרה ב'בדמי ימיה' של עגנון", מחקרי ירושלים בספרות עברית כג (2010), עמ' 255-272.
19. גדעון שונמי, "פער התודעה כמפתח הסיפור – עיון בסיפור 'בדמי ימיה' לעגנון", על המשמר, 22.9.1972, עמ' 8.
20. A.W.M. Wolf, *Helping Your Child Understand Death* (New York, Child Study Association, 1973).
21. Martha Wolfenstein, "How is Mourning Possible?", *Psychoanalytic Study of the Child* 21 (1966): 93-123.
22. Robert Furman, "Death and the Young Child," *Psychoanalytic Study of the Child* 19 (1964): 321-333; Benjamin Shambaugh, "A Study of Loss Reactions in a Seven Year Old," *Psychoanalytic Study of the Child* 16 (1961): 510-522.
23. תמר גרנות, אובדן – השפעותיו וההתמודדות עמו (תל-אביב: משרד הביטחון, 1985), עמ' 15-18.
24. זיגמונד פרויד, אבל ומלנכוליה – פעולות כפייתיות וטקסים דתיים, תרגם אדם טננבאום (תל-אביב: רסלינג, תל-אביב, 2002), עמ' 7-28.

- לראשוניות ההתחלתית, שלא לומר המהוססת, המובעת בשתי המילים הראשונות של צירוף זה – "ראשית צמיחת".
88. גדעון שמעוני, האידאולוגיה הציונית, תרגמה סמדר מילוא (ירושלים: מאגנס והספרייה הציונית, 2001), עמ' 134-138; לאור, היבטים חדשים, עמ' 52-53.
89. לאור, היבטים חדשים, עמ' 56.
90. ג' שקד, "הצומת", עמ' 231. הסוגריים במקור.
91. יוחנן ארנון, ביבליוגרפיה של שמואל יוסף עגנון ויצירתו (תל-אביב: עתיקות, 1971).
92. יונה דוד, ספרים ומאמרים על ש"י עגנון ויצירותיו (ביבליוגרפיה) (ירושלים: תמיר, 1972).
93. מחווה ספרותית לחיבור המיסטי ספר יצירה שעגנון תכנן ולא יצאה לפועל. ראו לאור, חיי עגנון, עמ' 113.
94. ארנון לא ציין את הופעת הסיפור בכרך זה. דומני שמקור הטעות בכך שערך את רישום ההופעות של הסיפורים על פי תוכן העניינים של הקובץ (שממנו אכן נשמט שם הסיפור), אשר מופיע שם בעמ' קמג-קמו.
- יאיר קורן מיימון – מ"בת לאה אני" ל"תרצה אנוכי", מעצמי כוזב לעצמי אמיתי Robert Atkinson, *The Life Story Interview*, Sage University Papers Series on Qualitative Research Methods, vol. 44 (Thousand Oaks CA: Sage, 1998), p.74; Gabriele Rosenthal, "Reconstruction of Life Stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews," in eds. Ruthellen Josselson and Amia Lieblich. *The Narrative Study of Lives* (Newbury Park CA: Sage, 1993), pp.59-91.
2. Donald Spence, *Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis* (New York: Norton, 1982).
3. James Pennebaker and Keith Glaser, "Disclosure of Trauma and Immune Function – Health Implications for Psychotherapy," *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 56 (1988): 239-245.
4. Deena Metzger, *Writing for Your Life* (New York & San Francisco: Harper, 1992).
5. Dan P. McAdams, *The Stories We Live by: Personal Myths and the Making of the Self* (New York: Guilford Press, 1993), p.32.
6. ג'אן קמפל, "קריאה טרנספורמטיבית: תצורות חדשות של העצמי בין החוויה לטקסט", בתוך האני בראי הכתיבה – תיאוריה ופרקטיקה בכתיבה יוצרת והתפתחות אישית, עורכות סיליה האנט ופיונה סמפסון, תרגמה אלה רבינוביץ' (קריית ביאליק: אה, 2002), עמ' 193-213.
7. יאיר קורן מיימון, יחסי מטפלים-מטופלים ביצירותיו של ש"י עגנון (תל-אביב: רסלינג, 2015), עמ' 253-263.